

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIM BERIW MINISTRILIGI**

**Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Qaraqalpaq filologiyası fakulteti**

Fakultet dekanı:

_____ doc. Q.Turdıbaev

«___» _____ 2018 jıl

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr baǵdarınıń 4-kurs studenti **Abdullaeva Shaxnozaniń «Kúnxoja shıǵarmalarında kórkem sheberlik (troplar hám figuralar mısasında)» temasındaǵı**

PITKERIW- QÁNIGELIK JUMISI

“Jaqlawǵa ruxsat berildi”

Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası

baslıǵı: A.Dosımbetova

«___» _____ 2018-jıl

Ilimiy basshı: f.i.k. P.Allamberganova

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARÍ:

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr baǵdarınıń 4-kurs studenti Abdullaeva Shaxnozaniń «Kúnxoja shıǵarmalarında kórkem sheberlik (troplar hám figuralar mısasında)»temasındaǵı pitkeriw-qánigelik jumısına

«_____» ball qoyılsın

MAK baslıǵı: _____
(qolı)

A. Alniyazov

MAK baslıǵı orınbasarı: _____
(qolı)

Q. Turdıbaev

MAK aǵzaları: _____
(qolı)

Q. Jarimbetov

(qolı)

Sh. Abdinazimov

(qolı)

M.Qudaybergenov

(qolı)

Q.Paxratdinov

(qolı)

A.Dosımbetova

(qolı)

M.Qurbanov

(qolı)

Z.Bekbergenova

(qolı)

A. Tilegenov

Z. Allamuratova

MAZMUNI:

Kirisiw3-8

I BAP. Kúnxoja shıǵarmalarında kórkemlew qurallarınıń mazmundı bayıtıwdadıǵı áhmiyeti.

- 1.1. Troplar ham figuralar haqqında teoriyalıq sıpatlama.....9-18
- 1.2. Shayır lirikalarında troplar18-32
- 1.3. Kúnxoja lirikalarında epitet ham teńewlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri.33-43

II BAP. Kúnxoja shıǵarmalarında kórkem súwretlew usıllarınıń mazmun hám formanı shólkemlestiriwdegi áhmiyeti.

- 2.1. Kúnxoja lirikalarında parallelizm hám gradaciyalardıń qollanılıwı44-53
- 2.2. Kúnxoja lirikalarında mazmundı tereńlestiriwde antiteza hám inversiyanıń áhmiyeti.53-59
- Juwmaq60-61**
- Paydalanılǵan ádebiyatlar62-64**

Kirisiw

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde ádebiyatımız tariyxı bir qatar úyrenilse de ele dıqqat bóletuǵın tárepleri bar. Solardıń ishinde bir neshe jıllardan beri izertlewden shette qalıp kiyatırǵan yaki házirgi qaraqalpaq ádebiyatı ilimiy jetiskenliklerinen kelip shıǵıp úyreniwdi talap etetuǵın máseleler barshılıq. Olardan XIX ásir klassik shayırlarımızdan Kúnxoja İbrayım ulınıń dóretiwshiligi. Shayır boyınsha ádebiy miyras sıpatında úyrenilgen miynetlerden basqa izertlew joqtıń qasında. Bul dáwirdiń basqa wákilleri Kúnxoja shayırdıń zamanlasları Berdaq Ğargabay ulı, Ájiniyaz Qosıbay ulı, Ótesh Alshınbay ulı dóretiwshiligi belgili dárejede sońǵı ilim jańalıqları negizinde úyrenilip atır. Mısalı, Berdaq shayırdıń yubileylerine arnalıp onıń dóretiwshiligi tek ádebiyat kóz qarasınan emes, al filosofıyalıq, lingvistikalıq, pedagogikalıq aspektlerde úyrenilmekte. Al, Ájiniyaz lirikası tereńirek túrde úyrenildi. Bul baǵdarda ilimpaz B.Genjemuratovtıń «Ájiniyaz lirikasınıń poetikası» Nókis, 1997-jıl miynetin atap ótiwimizge boladı. Sonday-aq, Ótesh shayırdıń dóretiwshiligi boyınsha da ádebiyatshı S.Mátekeevtıń «Óteshtiń shayırlıq sheberligi» (Nókis, 2009) jumısı belgili. Usı tárepten alıp qaraytuǵın bolsaq, ádebiyat ilimi jetiskenlikleri, teoriyalıq tabısları negizinde Kúnxoja dóretiwshiligin úyrenetuǵın waqıt keldi. Birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimov: «Birinshi náwbette mádeniyatımız xalıq ruwxıy baylıǵınıń janrlarına itibar beriw zárúr»¹ degenindey qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń bay úlğileri shayırdıń shıǵarmalarında keń orın alǵan. Sonlıqtan, shayırdıń poeziyasında qollanılǵan kórkem súwretlew quralları hám kórkem súwretlew usılları óz aldına bir dunya esaplanadı. Kórkem súwretlew quralları hár bir shayırdıń ózine tán stillik ózgesheligin bildirip, onıń sóz saplaw sheberligin, basqalardan parqın ańlatıwshı birden-bir ózgeshelik bolıp tabıladı. Al, kórkem súwretlew usılları bolsa shıǵarma tekstine hám shıǵarma mazmunına teńdey tásir etiwshi usıllardan.

¹ Каримов И.А. Жоқары мәнаўият жеңилмес күш. Ташкент, «Маънавият», 2008-ж. 78-б.

Sonlıqtan olardı úyreniw arqalı hár bir shayırdıń qosıq jazıwdagı poetikalıq sheberligin ańlawımızǵa boladı.

Temanıń izertleniw tariyxı. Kúnxoja shayırdıń poeziyasındaǵı kórkem súwretlew quralları yamasa kórkem súwretlew usılları máselesi usı waqıtqa shekem izertlewden shette qalıp kiyatırǵan tıń temalardan biri. Biraq shayırdóretiwshiligi boyınsha tikkeley shuǵıllanǵan B.İsmaylov¹ izertlewinen tısqarı ayırım miynetlerde ulıwma ayılǵan, ol geypara maqalalarda sóz etilgenin ayta alamız. Kúnxoja shıǵarmaların birinshi ret ilimiy baǵdarda izertlegenler N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurovlar boldı. Kúnxoja shıǵarmaları haqqındaǵı eń birinshi maqalanı N.Dáwqaraev jazdı. Ol 1939-jılı qaraqalpaq jazıwshılarınıń ekinshi sezinde bayanat jasap Kúnxoja realist shayırdı, haqıyqat, xalıq jırshısı, xalıq oy-pikirlerin sawlelendiriwshi shayırdı ekenligin dáliylleydi. Bul bayanat «Qaraqalpaq poeziyası» degen at penen «Drujba narodov» almanax jurnalında 1939-jılı Moskvada basıladı. Bunnan keyin Q.Ayımbetov penen O.Kojurovlar «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» degen maqalasın jazdı. Bul «Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosı» degen jurnalda 1940-jılı «2-sanında basıladı.

Kúnxoja tvorchestvosı boyınsha belgili tariyxshı S.P.Tolstov, Orta Aziya xalıqlar ádebiyatı, mádeniyatı boyınsha kóp jumıs islegen E.Bertels, L.Klimovich, Azerbaijan alımı Yu.Araslı, Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń akademigi M.T.Aybek, qazaq alımı B.Kenjebaevlar oǵada áhmiyetli pikirlerin ayttı. 1960-jılı Kúnxojanıń qaytı bolǵanına 80 jıl tolıw merekesi baspasóz júzinde belgilenedi. İzertlewshi B.İsmaylov Kúnxoja dóretiwshiligi boyınsha keń túrde ilimiy izertlew jumısların alıp barıp, bir qansha maǵlıwmatlardı topladı. Usı negizde ol «Kúnxojanıń ómiri hám tvorchestvosı» degen monografiyanı izertlew jumısın kitap etip 1961-jılı shıǵardı. Bul tema dógereginde keń túrde jumısların alıp barıp B.İsmaylov 1965-jılı kandidatlıq dissertaciyasın qorǵadı. Onıń monografiyasında «Kirisiw», «Kúnxoja

¹ Исмайлов Б. Күнхожаның өмири хэм творчестваы. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1961.

qaraqalpaq klassik poeziyasınıń kórnekli wákili», Kúnxoja tvorchestvosın izertlewdiń házirgi jaǵdayı», «Kúnxojanıń ómiri haqqında maǵlıwmatlar», «Kúnxoja jasaǵan dáwirdiń tariyxıy ádebiy xarakteristikası», «Juwmaq» degen baplardan keń túrde ilimiy izertlew júrgizgen.

Kúnxoja shıǵarmaları boyınsha N.Japaqov óziniń «Revolyciyáǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatında realizm máselesi» degen (Nókis, 1972) miynetinde «Realistlik shıǵarma xalıqqa xızmet etedi» ilimiy maqalasın jazadı. (II tomlıq, I kitap, N., 1972, 18-87-b).

Bunda Kúnxojanı ullı shayır ekenligi, turmıs haqıyqatlıqları realistlik súwretlew ózgeshelikleri sheberligi jóninde bahalı pikirler beriledi.

Belgili ádebiyatshı, akademik H.Hamidov «Shıǵıs tillerindegi jazba dárekler» miynetinde «Kúnxojanıń dóretiwshiliginde jazba dáreklerdiń tutqan ornın» jazadı. (Nókis, «Bilim», 1991, 118-145-b) f.i.d. K.Quranbaev «Kewil kewilden suw isher» miynetinde ádebiy baylanıslar baǵdarında (Nókis, 1991). Pedagogika ilimleri doktorı, professor Ó.Álewov «Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı» monografiyasında (N., «Bilim», 1993, 301-321-b). Kúnxoja aǵartıwshılıq kózqarasları haqqında ilimiy pikirlerdi aytadı. Universitetke arnalǵan «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı» sabaqlıǵında Q.Sultanovtıń Kúnxoja haqqında bir qansha ilimiy pikirleri orın alǵan. Sońǵı waqıtları K.Mámbetovtıń, Q.Maqsetovtıń pikirleri baspasózde jarıq kórdi. 1989-jılı Kúnxojanıń «El menen» degen qosıqlar tańlamalı shıǵarmaları negizinde shıǵıp, oǵan 46 qosıǵı kirgizilgen. Burınǵı jazılǵan miynetlerdiń kópshiligine kritikalıq kózqarasta qarap paydalanıwımız tiyis. Mısalı: professor, Q.Maqsetov «Umtpaspan» qosıǵın Kúnxoja jazbag'an degen pikir aytadı. Jáne de sońǵı dáwirlerde XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha filologiya ilimleriniń doktorı, professor Q.Járimbetovtıń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı (Nókis, 2004), Q.Turdıbaevtıń «Didaktikalıq shıǵarmalar-ruwxıy baylıǵımı'z» (Nókis, 2009) miynetlerinde de Kúnxoja dóretpeleriniń ayırım tárepleri sóz etiledi. Sonday-aq

2009-jıl QMU Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası tárepinen Kúnxojanıń 210-jıllıq merekesine arnalıp ilimiy teoriyalıq konferenciya ótkerilip bir qatar izertlewshiler bayanatlar jasaydı. Olardan filologiya ilimleriniń kandidaı P.Allambergenova «Kúnxoja poeziyasında Maqtımqulı dástúrleri» (ideya, tematika, problematika) izleniwshi G.Toqımbetovanıń «Berdaq dóretiwshiliginde Kúnxoja dástúrleri», izleniwshi T.Kerwenovtıń «Kúnxojanıń dóretiwshiliginde mifologiyalıq elementlerdiń qollanılıwı» QMU Xabarshısı, Nókis, 2009 №4(5) maqalaları jarıq kórdi. Demek shayır dóretiwshiligi búgingi ádebiyat iliminde úyrenilmekte.

Jumıstıń maqseti hám wazıypaları

Shayır Kúnxoja shıǵarmalarında kórkem sheberlik máselesin troplar ham figuralardıń qollanıp ózgesheliklerin úyreniw pitkeriw jumisimizdiń tiykarǵı maqseti bolıp esaplanadı. Usı maqsetke erisiwde tómendegi wazıypalardı orınlaw áhmiyetke iye.

- Kúnxoja İbrayım ulı lirikasınıń kórkem sheberliginiń úyreniwde troplar hám figuralardıń qollanıp ózgesheliklerin úyreniw;

- Kórkem súwretlew quralları haqqında teoriyalıq pikirlerge qatnas bildiriw;

- Kúnxoja dóretiwshiliginde qollanılǵan kórkem súwretlew quralların anıqlaw hám shayır sheberligin úyreniwdegi áhmiyetin ashıw;

- kórkem súwretlew usıllarınıń kórkem súwretlew qurallarınan ayırmashılıǵın anıqlaw hám kórkem súwretlew usılları haqqında teoriyalıq pikirlerge qatnas bildiriw;

- Kúnxoja dóretiwshiliginde qollanılǵan kórkem súwretlew qurallarınıń qollanıp ózgesheligin anıqlaw;

- parallelizm, inversiya, antitezalardıń qosıqtıń mazmun hám qosıqtıń formasına tási máselesin úyreniw hám usı arqalı shayırdıń sheberligin dálillew.

Izertlewdiń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Pitkeriw jumısımızdın ilimiy teoriyalıq juwmaqlarınan hám ilimiy izertlew barısında alıńǵan analiz nátiyjelerinen ádebiyatshı oqıwshılar qollanba dúzgende paydalanıwı, joqarı oqıw orınları studentleri hám akademiyalıq licey oqıtıwshılar qollanba sıpatında paydalanıwına boladı.

Izertlewdiń obekti hám predmeti. Pitkeriw jumısı ushın shayır Kúnxojanıń poeziyalıq toplamı «El menen» (1989), «Qosıqlar» (1960). Sonday-aq, «Ámiwdarya» jurnalında járiyalanǵan ayırım qosıqları «Xalıq batırları» toplamındaǵı ayırım shıǵarmaları izertlewdiń obekti etip alındı.

Izertlew jumısının metodologiyalıq tiykarları hám metodı A.Kvyatkovskiy, İ.Sultan, Z.Qabdolov, T.Boboev, N.Dáwqaraev, B.İsmaylov, S.Axmetov, Q.Muratbaev, Q.Orazımbetov, B.Genjemuratov, A.Dosımbetova hám taǵı da basqa ilimpazlardın ilimiy miynetlerin, «Ádebiyattanıw atamalarınń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligin» bassılıqqa aldıq. Birinshi prezident İ.A.Karimovtıń, prezidentimiz Sh.Mirzyoevtıń ruwxıylıq hám aǵartıwshılıqqa baylanıslı miynetleri, sonday-aq, rus hám túrkiy xalıqları alımlarının teoriyalıq pikirlerin metodologiyalıq tiykar boldı. İzertlewdiń metodları sıpatında salıstırmalı tariyxıy metod, analiz ha'm sintez metodları qollanıldı.

Pitkeriw qanıgelik jumısının dúzilisi. Jumıs kirisiw hám juwmaqtan tısqarı eki baptan ibarat.

Birinshi bap, «Kúnxoja shıǵarmalarında kórkemlew qurallarının mazmundı bayıtıwdıǵı áhmiyeti». Ekinshi bap, «Kúnxoja shıǵarmalarında kórkemlew usıllarının mazmun hám formasın shólkemlestiriwdegi áhmiyeti» juwmaq, paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

I BAP. Kúnxoja shıǵarmalarında kórkemlew qurallarınıń mazmundı bayıtıwdagı áhmiyeti.

1.1 Troplar hám figuralar haqqında teoriyalıq sıpatlama

Shayırdıń shıǵarmaların izertlew hám úyreniw 30-jıllardan baslandı. Birinshi mártebe járiyalanǵan Kúnxojanıń «Kún qayda» shıǵarması 1938-jılı Tórtkúlden shıqqan «Ádebiy al manax»ta basıp shıǵarıldı. Usı jurnalda «Túye ekenseń» qosıǵı basılıp shıqtı. 1940-jılı «Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosı» degen toplamda Kúnxojanıń «Jaylawım», «Umitpaspan», «El menen» hám taǵı da basqa qosıqları rus tiline awdarıladı. «El menen» shıǵarması «Xalıq batırları» degen toplamda urıs jılları járiyalanadı.

Shayırdıń shıǵarmaların birinshi mártebe 1949-jılı Qaraqalpaq mámleket baspası tárepinen «tańlawlı qosıqlar» toplamı óz aldına al, 1960-jılı jáne de toplamda tolıǵıraq bolıp basılıp shıqtı. Kúnxoja dóretiwshiligi boyınsha ádebiyatshı B.İsmaylovtıń «Kúnxojanıń ómiri hám tvorchestvosı» degen miynetin ayırıqsha atap ótiwge boladı. Onda Berdaq hám Kúnxoja shıǵarmalarındaǵı geypara qarım-qatnas hám shataslıqlar tuwralı dáliyllengen bahalı pikirler ayılǵan.

Demek, shayır dóretiwshiliginıń bul ózgesheliklerin anıqlawda kórkem súwretlew quralları hám usıllarınıń qollanıw ózgesheliklerin úyreniw zárúr. Bunnan aldın biz olardıń teoriyalıq ózgesheliklerine arnawlı toqtap ótpekshimiz.

Kórkem súwretlew quralları haqqında

Poeziya tili – quramalı, kóp qırılı, jılwalı, ózine tán sóz. Poeziya tilin bilmey turıp lirikanı da, poeziyanı da puxta úyrenip bolmaydı. Sonlıqtan shıǵarma tilin, á sirese kórkemlew quralları hám súwretlew usılların úyreniw sol shıǵarmanıń poetikasın hár tárepleme úyreniwde áhmiyetke iye.

Sózdiń awıspalı mánileri ádebiyattanıw iliminde «kórkem súwretlew quralları», troplar dep júrgiziledi. Bizge belgili kórkem ónerdiń hár qanday túri, sonıń ishinde kórkem ádebiyat originallıqtı hám ráńbáránlikti súyedi. Kórkem súwretlew quralların qollanıluwı ádebiy tilin, tartımlı etiwge ákeledi.

«Kórkem súwretlew quralları shıǵarmanıń poetikalıq bezewi bolıp qalmastan, shıǵarma ideyasın konkretlestiriwdiń realistlik quralı da bolıp esaplanadı».¹

Ulıwma, shıǵarmadaǵı barlıq sózler de súwretlew quralı, biraq, awıspalı máni ańlatqanları ayırıqsha áhmiyetke iye boladı. Olar kórkem súwretlew quralları sıpatında úyreniledi.

Metafora (grek metarhora - kóshiriw) - kóp qollanılatuǵın awıspalı quralı. «Metafora yaki predmet yaki hádiyse (uqsatılıp atırǵan hám uqsap atırǵan) ortasındaǵı uqsaslıqqa tiykarlanadı». Uqsatılıp atırǵan nársege uqsap atırǵan nárseniń ózgeshelikleri, sıpatı, belgileri kóshirip ótkeriledi».²

Metaforalar tábiyat kórinislerin sızıwda da júdá áhmiyetke iye.

Mısalı:

Jadırap jazı bolmasa,
Shuaqlı kogal qılmasa
Óz waqtında jawmasa,
Qara jamǵır nege kerek?³.

Metaforalardıń bunday tábiyat kórinislerin súwretlewde insanıy tuyǵıladı ózine kóshirip súwretlewi bul súwretlew quralınıń ózine tán ózgeshelikleriniń biri sıpatında bahalanadı. Bunda tańlanǵan salıstırıw obekti jazdıń «jadırawı» hesh qanday teńew elementisiz obrazlı túrde sózge kóshiw arqalı júz bergen. metaforalardıń bir neshe kórinisleri bar: ashıq metaforalar, jabıq metaforalar, epitetli metaforalar h.t.b.

Eger uqsatılıp atırǵan nárse túsirilip qaldırılıp, tek uqsap atırǵan nárseler ǵana berilgen bolsa, ashıq metaforalar payda boladı.

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, «Ўзбекистон», 2002, 321-бет.

² Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, «Ўзбекистон», 2002. 328-329-бет.

³ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Қарақалпақ мәмлекет баспасы. Нөкис, 1960, 95-б.

Aq altinniń emes ózbek xalqı – túsip qalǵan (330).

Eger tekstte uqsatılıp atırǵan nárselerdiń ózi ǵana bolıp, uqsalǵan nárseler túsirilip qaldırılsa, ayırım belgilerin uqsatılıp atırǵan nárselerge shaqırılıp ótkerilgen bolsa, (solarsız metafora bolmaydı) – jabıq metafora payda boladı. (Sevgi ızadi qaat-obekt sevgi, nusqa uqsatılmaqta).

Geyde metaforalarda súwretlew obekti epitetler járdeminde sáwleleniwı múmkin. Bunday metaforalar epitetli metaforalar dep ataladı.

Epitet - kórkem shıǵarma tilinde predmet, waqıya, hádiyse, túsiniń hám adamlardıń belgi ózgesheliklerin anıqlaw túsindiriw, sıpatlaw quralı. Sıpatlawshı sóz, anıqlap atırǵan sóz benen birgelikte óz «ózgesheligin» oǵan kóshirgen halda belgili hádiyseniń ol yaki bul táreplerin anıqlaydı. Hár qanday tınlawshı epitet wazıypasın ótewi múmkin. Sol mánide, epitetler metaforalıq hám metonimiyalıq epitetlerge ajıraladı. Epitetlerdiń metafora hám metonimiyadan parqı sonda, epitetler anıqlanatuǵın sózler menen birigip kelse, metafora hám metonimiyalar ǵa'rezsiz ráwishte súwretlew sıpatında keliwi múmkin.

Simvol – (grekshe symbolon - shártli belgi) sózinen anǵan bolıp, súwretlew obektiniń mazmunı belgili bir kóz qarastan shártli súwretleniwshı sóz yaki predmet. Simvollar óz tábiyatına qaray túrlishe boladı.

Predmetler, haywanlar, quslar, belgili waqıyalar, háreket hám predmetlerdiń belgileri hám basqalar simvolistikada úlken orın tutadı. Mısalı: bayraq hám gerb - mámleketlik simvol, nan-duz-miymandoslıq simvolı, doslıq belgisi, tın-baxıtsızlıq, tań – jaslıq hám kewillilik, kepter-tınıshlıq belgisi...

Simvollar negizinde qıyın jasırın teńew jatadı. Olar turmıs waqıya-hádiyseleri menen tereń baylanıslı. Simvollar hár dayım kórkem ónerde úlken áhmiyetke iye bolıp kelgen. Filologiya ilimleriniń doktorı, Q.Orazımbetov simvolliq obraz dóretiwde forma, predmet, detal tańlawdıń áhmiyetiniń úlken ekenligin orınlı belgilegenindey, simvollar kórkem ónerdiń negizi bolǵan kórkem obrazlar tábiyatı menen baylanıslı. **Allegoriya** (grekshe alloc-basqasha,

agoreo-sóyleymen) simvolikanıń bir kórinisi waqıya-hádiyse yaqı predmettiń abstrakt túsiniǵı ornında qollanılatuǵın konkret súwretlewleri sáwlelendiriwi simvolikalıq sóz (*obraz*).

Allegoriya shıǵarmalarda turmıslıq obrazlardıń konkret belgileri hám ózgeshelikleri jazıwshı súwretlemekshi bolǵan awıspalı mánidegi túsiniq hám hádiyseniń tiykarǵı ózgesheliklerine muwapıq boladı. Obrazlardıń astarlı xarakterde bolıwı tiykarınan tımsal janrına tán ózgeshelik «Haywan qus kibiler ǵana emes, hátte, buyımlar, predmetler, hádiyseler de allegoriyalasıwı múmkin.

Sinekdoxa – (grekshe synekdoche – birge ańlamaq, qosıp túsiniw) – metonimiyanıń bir túri. Muǵdarı jaǵınan bir predmet belgilerin basqasına kóshiriw usılı. Sinekdoxa-tipiklestiriwdiń áhmiyetli qurallarınan biri. Kórkem ádebiyatta sinekdoxalardıń tómendegi túrleri ushırasadı:

a) Bólek, bólim arqalı pútkil, pútin nárseni yamasa ulıwma arqalı bólekti jekeni súwretlewshi sinekdoxalar. (kókirek súti, ana qálbi).

b) Kóplik orında birlik yaqı birlik orında kóplik formaların qollanıw arqalı sinekdoxalar jaratıw. (juldız-juldızlar).

v) Anıq emes san ornında anıq san yaqı anıq san ornında anıq emes san keliwi. (million asarlarnı).

Perifraz (grekshe peri -átirap, phrasis-sóyleymen). Sóylewdiń kórkemligin asırıw maqsetinde predmet, adam, waqıya-hádiyseler atın, olardıń mánilerin, ózgesheliklerin súwretlewshi sóz yaqı sóz ibraları menen almastırıw usılı. Mısalı: «búrkıt» sózi ornında «quslardıń patshası», «Ózbekstan» sózi ornına – «aq altın» h.t.b.

Perifraz nárese hám hádiyselerdiń tiykarǵı atı menen birge qollanadı.

«Kórkemlew qurallarınıń biri metonimiyalar (greksheden alınǵan sóz, mánisi-qaytadan at qoyıw, ózgeriw – poetikada keńnen jayılǵan troptıń bir túri, onda sóz yamasa túsiniǵı basqa bir sóz benen qayta atalg’an boladı».¹

¹ Квятковский А. Поэтический словарь. –Москва, советская энциклопедия, 1966, 156-б.

Metafora menen metonimiya bir-birine júdá uqsas. Biraq, metaforanıń metonimiyadan ayırmashılıǵı sonda, onda (metafora) qanday da bir zattıń, hárekettiń, jaǵdaydıń yaqı qubılıstıń belgi hám sapası basqasına kóshiriledi. Metonimiyada qanday da bir nársese, yaqı waqıya-hádiyseniń atı basqasına kóshiriledi, ol basqa at penen ataladı. Bul jańasha ataw olardıń ortasındaǵı jaqınlıǵına, baylanısqa tiykarlanadı.

Metonimiyalar kórkem oy-pikirdi ıqshamlap beriw ushın, al geyde, súwretlenip atırǵan zattıń, adamnıń, waqıyanıń, yaqı hádiyseniń boyawları jáne de ráń-báreń qubılısları, ya bolmasa obrazdıń jáne de, kúsheye beriw ushın zárúr.

«**Teńew** - troptıń ápiwayı, dáslepki túri bolıp tabıladı, dep jazadı L.İ.Timofeev»¹ - bunda ekinshi bir nárseniń belgileriniń járdeminde basqa birewiniń belgilerin anıqlaw maqsetinde yaqı qubılıs jaqınlastırıladı»².

Kópshilik shayırlar teńewdi ózi súwretlep atırǵan nárseni ashıq sáwlelendiriw, hádiyse yaqı waqıyalardı bolǵan lirikalıq qaharmannıń múnásibetin bildiriw quralı sıpatında qollanıladı.

Sonıń ushın da A.Kvyatkovskiy «Teńewdiń poetikası qıyın bolǵanlıqtan elege shekem teoriyalıq jaqtan islep shıǵılmaǵı, - dep jazdı. Sebebi, teńew hár qıylı poetikalıq kórkemlew qurallarınıń baslanǵısh dáwiri bolıp esaplanadı, troplardıń derlik hámmesi, sinekdoxa, giperbola, litota hám basqalardıń, bári de teńewden saǵa aladı»³.

Kórkem súwretlew usılları haqqında

Kúnxoja lirikasınıń kórkem mazmunın ele de aydınraq kóz aldımızǵa keltiriw ushın ádebiyattanıw iliminde kórkem súwretlew usılları dep júritiletuǵın figuralardı da sheberlik penen paydalanıw sırların úyreniw áhmiyetke iye. Ádebiyattanıw iliminde shıǵarma poetikası úyrengende kórkem súwretlew qurallarına dıqqat qaratıladı da, kórkem figuralar izertlewden shette qalıp kiyatır. Biz lirikalıq qosıqtıń poetikası degende tek kórkem pikirlerdiń,

¹ Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. М., 1964, 213-6.

² Квятковский // Поэтический словарь. –М., «Сов.ЭНК» 1966, стр 280.

³ Квятковский // Поэтический словарь. –М., «Сов.ЭНК» 1966, стр 280.

juwmaqlardıń, qatarlardıń, sóz dizbekleriniń, sózlerdiń awıspalı mánislerin ğana emes, al sesler únleslikleri de túsindiretuǵınlıǵı sıır emes. Solay eken, shıǵarmalardagı figuralarǵa da poetikalıq elementler sıpatında qatnas jasawımız poeziya tuwralı túsinińlerimizdi jáne de keńeytedi.

A.Kvyatkovskiy «Kórkem súwretlew usılları tuwralı jazıwshılar tárepinen emes proza yaki qosıqlardagı ayqınlangan kórkem súwretlewge erisiw ushın qollanatuǵın stilistikalıq sóylemshı túri»¹ sıpatında anıqlama beredi hám barlıq troplarda figuraǵa tiyisli dep esaplaydı. Sebebi troplar degende biz, paydalang'an sózlerdiń, sóz dizbekleriniń hám pikir túsinińlerdiń awıspalı, kóshpeli, obrazlı basqa mánige iye bolıwın túsinemiz. Al, kórkem súwretlew usıllarında bolsa qosıq juwmaqlardagı sózlerdiń sóz dizbeklerin, qatarlardıń shayır tárepinen qalay ornalasırılǵanın, qalay hám ne ushın jaylastırılǵanın, qaytalanıwın, mánilik jaqtan qarama-qarsı qoyılıwlarınń sırların úyrenemiz.

Ádebiyattanıw iliminde kórkem súwretlew quralları shıǵarmanıń mazmunına, kórkem súwretlew usılları bolsa shıǵarmanıń formasına qatnaslı qollanıladı degen túsinińler de bar. Troplardıń shıǵarma mazmunınıń kópshiligine tásir etetuǵınlıǵı túsinińgen. Biraq, biz stilistikalıq figuralardı tek formaǵa tásir etiwshilik sheńberi menen shekley almaymız. Olar da troplar sıyaqlı shıǵarmanıń ishki formasına, yaǵnıy mazmunǵa tásir etiw funkciyasın atqara aladı. Rus ilimpazlarınń izertlewlerinde stilistikalıq figuralardıń shıǵarmada qollanıluwı áhmiyeti hár tárepleme izertlenip, olardı leksikalıq hám sintaksislik xızmetine qaray klassifikaciyalanıwlar da ushırasadı.

«Parallelizm – (grek sózi, parallolos – qatarlas mánisinde). Eki túrli qubılıslardı salıstırıw arqalı súwretlewdiń poetikalıq usılı».² Qálegen nárese yamasa qubılıs qatar kelse bul parallelizm qubılısın payda etpeydi. Qatar qoyılıp atırǵan nárese yamasa qubılıstıń arasında qanday da bir mánilik yaki tımsallıq baylanıs bolıwı kerek yaki segment sol jaǵdayda parallel esaplanıwı múmkin.

¹ Квятковский // Поэтический словарь. – М., «сов.энк» 1966, стр 321.

² Ахметов С., Есенов Ж. Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1994, 154-бет.

Eger olarda uqsashlıq bolsa, olardıń qanday da bir bóleginen basqasın iyeleytuǵın eki segmentine tiyisli poeziyası bolsa boladı¹.

Parallelizmniń bóliniwi ilimiy miynetlerde hám sózliklerde hár qıylı bolǵanı menen, bul bóliniwler bir-birine únles keledi. Máselen rus ilimpazları A.Kvyatkovskiydıń sózliginde, ... parallelizmler sintaksislik parallelizm, strofalıq parallelizm hám ritmikalıq paralellizm bolıp úshke bólingen. «Literaturnıy enciklopedicheskiy slovar» da bolsa sesler birdeyligi (slovesko-zvukovom), ritmikalıq hám kompoziciyalıq dep bólinedi². Seslerdiń birdeyligi arqalı paralellizmlerdiń jasalıwı alliteraciya hám ritorika arqalı ámelge asırıladı. Ritmikalıq parallelizm bolsa strofa hám áyyemgi grek lirikasında ushırasatuǵın antistrofalar arqalı jasaladı. Al, «Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi»nde parallelizmniń ideyalıq tematikalıq hám psixologiyalıq túrleri haqqında ǵana sóz etiledi.³ Ilimpaz B.Genjemuratov «Ájiniyaz lirikasınıń poetikasın» úyrengende sintaksislik parallelizmge toqtaladı.⁴

Sonıń menen birge parallelizm shıǵarmada tek ǵana mazmunǵa qatnaslı bolmastan, onıń sırtqı formasınıń júzege keliwinde de úlken áhmiyetke iye.

Parallelizmler qosıq qurılısınıń shólkemlestiriwinde xızmet atqaradı. Mısalı, anafora yamasa refrenler h.t.b. arqalı jasalǵan parallelizmler uyqas hám ırǵaqtıń tartımlılıǵın támiyinleydi. Bul kórkemlew usılınıń sırtqı formaǵa tásir etetuǵınları sintaksislik hám leksikalıq parallelizmler bolıp tabıladı.

Kórkem súwretlew usıllarınıń biri gradaciya lirikalıq shıǵarmada oy-pikir jelisiniń kúshli emocionallıq tásirshenligine iye túrde beriliwinde u'iken xızmet atqaradı.

Gradaciya – (latınsha – gradatio áste aqırın joqarılaw gradus «basqısh»).

1. Qanday da bir processtegi basqıshlardıń izbe-izlik penen, áste-aqırınlıq penen bólistirilip jaylastırılıwı; 2) bir qatar sózlerdiń mánili hám emocionallıq

¹ Квятковский А. Поэтический словарь, Москва, «Советская энциклопедия», 1966. стр 193.

² Литературный энциклопедический словарь, Москва, «Советский энциклопедия», 1987, стр, 267.

³ Ахметов С., Есенов Ж. Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1994, 154-бет.

⁴ Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Н., «Билим», 1997. 45-46-б.

belgileri boyınsha kúsheyiwinin yaki háltsizleniwinin tártip penen jaylastırılıwınan turatuǵın stilistikalıq figura.¹ İлимпаз B.Garriev: «gradaciyanın ózine tán belgisi sıpatında onın nızamına qaraǵanda bir zat súwretlegende ol bárha ósedi, bárhá keńeyedi»² dese, ol «Literaturnıy enciklopedicheskiy slovar» da (1987) gradaciya klimaks hám antiklimaks de eki túrge bólinedi. B.G.Garrievtiń pikiri klimakske tiyisli. Sebebi «Klimaks súwretlew obektiniń mánisi yamasa sezimler aǵısınıń qatardan-qatarǵa, sózden-sózge ótken sayın kúsheyip, zorayıp barıwı».³

A.Kvyatkovskiy gradaciyaда ой-пикір јелisiniń тек бир тәрептен (kúsheytiw yamasa páseytiw) aytıw menen sheklenbesten, oǵan ulıwmalıq túrde «Gradaciya degenimiz teńewlerdiń, obrazlardıń, epitetlerdiń, metafora hám basqa da kórkem sóz qurallarınıń izbe-izli túrde kúsheytiliwi yamasa, kerisinshe hálstizlendiriliwi menen juwmaqlanatuǵın stilistikalıq figura».⁴ dep anıqlama beredi. Demek gradaciya ой-пикір јелisiniń тек kúsheyiwi menen ǵana emes, ol pásleniwi menen de xarakterlenedi.

Kórkem súwretlew usıllarınıń biri antitezalar da basqa kórkemlew usılları sıyaqlı lirikalıq shıǵarmanıń hám forma hám mazmun elementi sıpatında keńnen qollanıladı.

Hár qanday shaxs óz ideyaların beriwde «men» lirikalıq qaharmanlardı qural sıpatında paydalanıp, usı lirikalıq qaharmannıń oyların jetkeriwde bir qatar usıllardan paydalanadı.

«Antiteza – (grekshe – «antithens» - qarama-qarsı» degendi bildiredi). Kórkem shıǵarmada waqıyalar, obrazlar, túsinikler bir-birine qatań qarama-qarsı qoyılsa, antiteza usılı kelip shıǵadı».⁵

Antitezalar tómendegishe usıllar arqalı јasaladı:

¹ Словарь иностранных слов. Москва, «Русский язык», 1986, 141 с.

² Гарриев Б.Г. Мақтумғұлы. Ашгабат, «Ылым», 1975, 188-бет.

³ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари, Тошкент, «Ўқитувчи» 2002, 428-бет.

⁴ Квятковский А. Поэтический словарь, Москва. «Сов.энс» 1966, 376 с.

⁵ Ахметов С., Есенов Ж. Жәрімбетов Қ. Әдебиәттәнің атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1994.

1) Antonim sózlerdiń qollanılıwı arqalı oy-pikirlerdiń qarama-qarsı qoyılıwı;

2) Qarama-qarsı túsiniklerdiń qarama-qarsı qollanılıwı arqalı jasalıwı.

İnversiya túrkiy xalıqlarınıń ólshemi bolǵan barmaq ólshemindegi sıyalarda onı bir qalıpke salıp shólkemlestiriwde, qosıqtıń emocionallıq tásirshenligin arttırıwda ayırıqsha áhmiyetten esaplangan súwretlew usıllarınıń biri. İnversiya lirikada uyqas, buwın, ırǵaq sıyaqlı qosıq qurılısı elementlerin só'lkemlestiriwshi usıl bolıp qalmastan, shıǵarmanıń ishki mazmunına da tásir etiw kúshine iye.

İnversiya (latınsha *inversio* – orın almasıw) sózinen alınǵan - gáp bólimleriniń grammatikalıq normadan tısqarı jaǵdayda qollanılıwına tiykarlangan stilistikalıq usıllardıń biri».¹ Rus ádebiyattanıw iliminde jarıq kórgen sózliklerde inversiyanıń túrlerge bólinetuǵınlıǵın aytadı. Mısalı, «Literaturnıy enciklopedicheskiy slovar» da (M., 1987) kompoziciyalıq inversiya hám ritmikalıq inversiya dep ekige bólingen bolsa A.Kvyatkovskiydın sózliginde inversiya usılı ritmikalıq inversiya hám sintaksislik inversiya dep bólinedi.

«Ritmikalıq inversiya (latınsha *inversio* – orın almasıw, orın buzılıw) lirikalıq qosıqlarda metrikalıq akcentten stopo yamasa kratlarda pátli sózlerdiń sáykessizligi nátiyjesinde qosıqtıń ózgeriske ushırawı. Bunday ritm inversiyalangan dep ataladı.

İnversiyanıń mazmun hám formaǵa qatnası haqqında ilimpaz B.Genjemuratovtıń miynetinde úyrenilgen. Ol inversiyanıń qosıq tekstinde atqaratuǵın xızmetin úyrene otırıp «... negizi máni júklenetuǵın sózlerdi grammatikalıq qádemler belgileytuǵı n orınnan tısqarı jerlerge jaylastıradı. Bunday gápтеgi sózlerdiń ornın bilip turıp ózgertiw tiykarǵı pikirdi birinshi orınǵa shıǵarıw ushın islenedi. Gápтеgi sózlerdiń ornı kórkem pikirdi

¹ Хотамов Н., Саримсаков Б. «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати», Тошкент «Ўқитувчи» 1970, 127-бет.

birinshi orınǵa shıǵarıw ushın ózgerilgeni, sonıń menen birge uyqas, ırǵaq, buwın birliklerin saqlaw maqsetinde solay isletilgenlikten oqıwshı hám tıńlawshınıń obrazlı súwretlewdi qabıl etiw múmkinshiligi keńeydi. Bul úshinshi tárepi».¹

İnversiyaǵa ushırap qollanılǵan sintaksislik birlikler belgili dárejede pikir jıynaqlılıǵın, ideyanıń bir orayda hám tásirsheń beriliwin prozalıq bir tegis hám tartımlı intonaciyalıq ózgesheligine iye bolıwın, uyqasıwshı qatarlardıń tártibin hám bántlik shólkemleskenlik xızmetlerin atqaradı.

Túrkiy poeziyada, ulıwma barmaq ólshemine tiykarlanǵan xalıqlar ádebiyatında ritmikalıq inversiya derlik ushıraspaydı, tek ǵana elementleri (usas tárepleri) bolıwı múmkin. Barmaq ólshemindegi qosıqlardıń tiykarǵı mánisi hám intonaciyalıq shólkemlespegenligi sintaksislik inversiyalarǵa baylanıslı boladı. Sintaksislik inversiya ǵáp aǵzalarınan tikkeley ǵárezli. Ulıwma kórkem súwretlew usılları kórkem súwretlew quralları sıyaqlı poeziyalıq shıǵarmanıń mazmunına da tásir etiw menen ózgeshelenedi. Sonlıqtan olardıń hár biriniń Kúnxoja lirikasında qollanıw táreplerin anıqlaw áhmiyetli ma'sele.

1.2. Shayır lirikalarında troplar.

(metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, simvol h.t.b.)

Sózlerdi awıspalı mániste qollanıw, ásirese, poetikalıq tilge tán nárese bolıp, bul tildegi sózlerdiń qollanıw maydanın keńeytedi, mazmunlıq maǵanasın tereńlestiredi. Sózlerdiń bunday poetikalıq tilde beriliwi ádebiyattanıw iliminde ádette troplar dep júritiletuǵını málim. Troplarǵa metafora, metonimiya, sinekdoxa, simvol, allegoriya, perifraz, epitet ha'm teńewler júrgiziledi.

Kúnxoja shıǵarmalarında troplar tiykarınan kórkem súwretlewde obrazlılıqqa erisiwde tiykarǵı qural sıpatında qollanılǵan. Sebebi, shayır óz shıǵarmalarında dáwir shınlıǵın jetkerip beriwde xalıqqa túsiniikli bolǵan awızeki sóylew tili menen birgelikte kórkem ózgeshelikke iye bolǵan

¹ Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997. 53-6.

obrazlılıqqa iye sóz mánilerinen de sheber hám ónimli qollanıwı menen ózgeshelenedi. Sonlıqtan, onıń dóretpeleri búgingi kúnde de yele óziniń kórkem áhmiyetin joytpaǵan.

Kúnxoja lirikalarınıń XIX ásirdegi basqa klassikler shıǵarmasınan parqı sonda. onıń poeziyası kóbirek filosofıyalıq, jámiyetlik-sociallıq mazmundı awıspalı mánislerinde beriw sheber qollanıladı. Hár birin sheberlik penen isletedi. Bunda ol kóbinese astarlawdıń awıspalı forması metaforalardıń múrájet etedi. Obrazlı filosofıyalıq pikirlew dástúrlerin metaforalıq súwretlewge kóshiredi. Shayırdıń «Ólim» qosıǵında mınaday troplar bar.

Zaman tarılıp tur aspan tutılıp,
Tabaalmadım **joldı** barha umtılıp,

Zalım sebebinen ormanda bolıp,
Bir basqa bir sawda boldı yaranlar.¹

Shayır ózi jasaǵan dáwirdegi xalqınıń qıyın turmıslıq jaǵdayın, ádalatsız siyasiy turmıstı, zamannıń ada bolmas qıyınshılıq, qıyın kún kórisin bir obrazlı sóz benen, yaǵnıy «Zamanǵa tarılıp tur» degen obrazlı sıpat beriw arqalı metaforalıq súwretlew menen ashıp beredi. Ádette «tarılıw» sózi real ortalıqtaǵı konkret nárselerdiń kólemine baylanıslı qollanılatuǵın sóz. Shayır onı obrazlı túrde «zaman» abstrakt sózi menen dizbeklestirip, metaforalıq súwretlewge erisken. Sonday-aq, usı qatardaǵı «aspan tutılıp» giperbolalıq metaforanı da tábiyat qubılıslarına baylanıslı xalıq tárepinen ayılǵ'an metaforalıq súwretlew bolıp, «Quyash hám aydıń tutılıwına baylanıslı átiraptıń qarańǵılasıwınıń salıstırıwın Kúnxoja jasaǵan zamannıń awır shárayatına teńeledi hám teńew obrazlı sıpatta metaforalıq súwretlewdi payda etken. Bunday dáwirdiń qıyınshılıqların tábiyatqa salıstırıp uqsatıwdı Jiyen jıraw dóretiwshiligin izertlegen alım. A.Karimovta mınaday mısalı menen dálillegen edi.

«Baylar menen biylerdiń, Etken qısıwmetinen,

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. 1960. 39-бет.

Jaz kúnlerim qar eken, «Azanda usı toyǵanǵa
Búlbil bolıp sayradıq»¹

dep qar, búlbil sózleri arqalı metaforalıq súwretlewdi kórsetedi. Kúnxoja shıǵarmalarında usı sıyaqlı metaforalıq súwretlewlerdi kóplep ushıratamız.

«Men sorlıǵa, ǵarıplerge **jarıq joq,**
Qarańǵı dumanda qaldım, yaranlar».²

«Jarıq», «Qarańǵı duman» obrazlı mánistegi shayır jasaǵan dáwirdiń kórinisleriniń sıpatlaması. «Jarıq joq» - shayır ushın, xalıq ushın kewliniń toq bolıp jasawı ushın imkaniyattıń joqlıǵı. «Qarańǵı dumanda qalıw» - bul da haqıyqıy tábiyat qubılısı dumanniń arasına túsip qalıwdı emes, al xalıq ushın awır shárayatlardı payda etken zamanniń obrazlı súwretleniwi bolıp tabıladı.

Bunday súwretlewler shayırdıń zaman hám ruwxıy sawatsız adamlardıń, nadanlardıń túsınbewshiligin súwretlew ushın da qollanılǵanınıń guwası bolamız. Mısalı:

Zalimniń ushqını kimniń ushqını,
Kóksińnen ármanda **shanshur shanshqını,**
Adamzattıń rahbarı qashqanı,
Meniń deyin boldımeken yaranlar.³

Bundaǵı «zalimniń ushqını»nıń kóksinen shanshıwı» obrazlı metaforası tek bir qatarda emes, al qospa gáplik konstrukciya negizinde ekinshi qatarda da dawam ettirilgen.

Shayır suwıq qural shanışqıshı hám onıń jaraqatlawshı sıpatın zalım adamlardıń bergen azaplarına salıstırıp, teńew arqalı metaforalıq súwretlewge erisken.

İlimpaz S.Axmetovtıń pikirinshe bazı bir jaǵdaylarda «metafora qosıqtıń tutas qatarların da alıp turıwı múmkin».¹ Bul joqarıda keltirilgen mısalda

¹ Каримов А. Жийен Жыраўдың өмири ҳәм творчествосы. Нөкис, 1963, -бет

² Сонда, 36-бет.

³ Сонда, 39-бет.

metafora bir neshe qatarlarda óziniń juwmaqlawshı sıpatına erisken. Mına «Kim biler?» qosıǵında da bul tastıyıqlandı. «Kim biler» qosıqtan:

Meniń ishim boldı **tútin**,
Tútin ekenin kim biler,

Bul gapimnen joq xabarın,
İshkenlerim boldı **iriń**,
Jegenlerim boldı **jelim**,
Onı sormasa kim biler?

Meniń **dártim** ishke toldı,
Tolǵanınan **gúlim** soldı.
Bir álamat zaman boldı,
Bul qorlıqlardı kim biler

Bolsam-da sorlı **jolbarıs**,
Arıslan ekenimdi kim biler?²

Keltirilgen qatarlarda, shayır ózinin’ turmısındaǵı «tútin», «iriń», gúlim soldı, arıslan» degen sózler menen awıstıradı. Názer taslasaq bular jay túrdegi awıstırıwlar emes, al belgili anıq túsinikti, pikirdi, bılayınsha aytqanda, poetikalıq mazmundı túsindirip otırıw ushın qollanılıp otır. Eger de shayır «men ózimdi awır sezemen, qapaman» dep túsindirgende onda hesh qanday poetik mazmun shıqpaǵan bolar edi. Joqarıdaǵı qatarlarda sol tariyxıy dáwirdiń obrazı jatır. Sonlıqtan shayır «tútin boldı, iriń boldı, gúlim soldı, jelim boldı» dew arqalı miynetkesh xalıq turmısınıń awır jaǵdayların hár qıylı metaforalar menen berip tur. Qollanılǵan metaforalardıń ózinde hár qaysısı xalıqtıń awır turmısınıń belgili bir tárepini yaǵnıy, tútinge tolıw-teńsizliktiń awır túrleriniń biriniń izinen

¹ Ахметов С., Султанов Қ. Әдебиеттануы. -Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 226-бет.

² Сонда; 114-бет.

biri duwshakerlese beriwi gúli solıw – xalıq turmısındaǵı jańa ku'shlerdiń ústem klass wákilleri tárepinen qarsılıqqa ushırawın tereń mánilerdi beredi.

Ayırım shayırlar tábiyat kórinislerine adamǵa tán bolǵan sıpatlardı kóshiriw arqalı da metaforalıq súwretlewge erisedi. Tábiyattaǵı jansız nárselerge adamǵa tán psixikalıq ózgesheliklerdi berip súwretlewdi geypara ádebiyatlarda janlandırıw dep te ataydı. Janlandırıw metafora menen júdá uqsas bolıp tabıladı. Kúnxojanıń «Qara tas» qosıǵındaǵı tómendegi qatarlarǵa dıqqat awdarayıq.

«Namakeshtiń salǵan áni,
Usılardan shıǵar máni,
Biyik jawdıń sendur sáni
Qabaǵın úygen qara tas».¹

Mısalǵa alınǵan juwmaқтаǵı «qara tastıń qabaǵın úyiwi» janlandırıwǵa qaraǵanda metaforalıq súwretlewge kóbirek jaqın. Shayırdıń qara tawdıń qara tasına múráját etiwı onıń lirikanı tereń túsiniwi shayırlıq sheberliginiń jetiskenliginen dárek beredi. Qara tastıń tumsırıp qara sıpatqa iye bolıp turıw ózgesheligin shayır «qabaq úyiw» sıpatı menen dizbeklestirip obrazlı súwretlewge erisken hám metaforalıq súwretlewdiń ózine tán qásiyetleriniń birin ashıwǵa háreket etken sıyaqlı ózgeshelikler shayırdıń «Arba», «Qobız», «Ólgen balıq», «Ushqan qus», «Aq qamıs», «Sazan-aw» qosıqlarına da tán.

«Ógiz qospay aylanbaysań,
Oylanıp hám uyalmaysań,
May jaqpasa way-waylapsań,
Qılıǵın da jaman arba».²

Kúnxoja shayırdıń metaforalar jaratıwdaǵı ózine tán bir ózgesheligi sonnan ibarat ol adamǵa tán sıpatlardı tek tábiyat kórinislerine kóshiriw arqalı sheklenbesten absrakt túsiniqlerge de kóshirip salıstırıp súwretlew arqalı metaforalar payda etedi. Mısalı:

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. 1980, 137-бет.

² Сонда 136-бет.

Bir kún túnde qızǵa salarsań oyqan,
Kózi qarawıtqan jigirma beste.¹

«Jigirma bes» degende shayır san mánisindegi jigirma bes sanın názerde tutup turǵan joq. Al, adamnıń jaslıq máwretten, palız kúshke tolǵan máhálín jigitliktiń eń shoqqısına erisken waqti jigirma bes-otız jaslar átirapındaǵı ózine tán ózgesheliklerin názerde tutup tur. «Kózi qarawıtıw» frazasınıń mánisi hádden tısqarı ashıwlanıw, qáhárleniw, kózine hesh nárese kórinbew, hesh kimdi tıńlamaw sıyaqlı túsinikti beredi. Shayır jigirma bes jas ózgesheligin kózi qarayıw sózin endiriw arqalı ájayıp metaforalıq súwretlewdi payda etken.

Sebebi, janlandırıw-metaforanıń bir kórinisi. Janlandırıw adamlarǵa tán bolǵan ózgesheliklerdi jansız predmetler, tábiyat hádiyseleri, haywanat, quslarına kóshiriw arqalı payda bolǵan súwretlew quralı. Jansız nárselerdi janlandırıw 2) sóyley almaytuǵın nárselerdiń sóz iyesi sıpatında sóyletiw.

Hár qanday shayırlıq dárejesin, onıń shıǵarmalarınıń bahasın san kategoriyası emes, al, sapa kategoriyası belgileydi. Kúnxojanıń lirikalıq qosıqlarınıń sapa dárejesin belgileytuǵın troplardıń ishindegi ayrıqsha kózge taslanatuǵınlardıń biri-metaforalar. «Lirikanıń tájiriyesinde, poeziyanıń tariyxınıńm kórinisine qaraǵanda, lirika metaforasız bolmaǵan hám bolmaydı da», - dep lirikalıq qosıqlarda metafora ornın joqarı bahalaydı türkmen ádebiyatshısı R.Rejebov. Bunıń ózi metaforasız lirikanıń hasıl lirikalıq gozzallıqqa, lirikalıq mazmunǵa iye bola almaytuǵının kórsetedi».²

Biz joqarıda Kúnxoja shıǵarmalarındaǵı metaforalar hám olardıń áhmiyeti haqqında sóz ettik.

Metonimiya da metafora sıyaqlı kórkemlew quralı bolıp, bunda waqıya yaki qubılıs, zat, basqa at penen qayta at aladı. Kúnxoja shayır shıǵarmalarında metonimiyalar lirikalıq qaharmannıń hár túrli halatların, sonday-aq, shayırlardıń niyetin jetkerip beriw ushın qollanǵan. Mısalı,

¹ Сонда, 58-бет.

² Режебов Р. Лирики мезмун ве шығыр сунгаты. Ашгабад, Ылым, 1968, 348 с.

«Ashıqtıń jolında **ishleri qaynap,**
Qarlı suwıqlarda janların qıynap,
Qız keler dep turar **kózleri jaynap,**
Telmirip turarsań jigirma beste».¹

Qosıqtı alıp, ápiwayı túrde, yaǵnıy, oǵan obrazlılıq júklemesten oqıp, túsinik beretuǵın bolsaq, jigirma bestegi adamnıń (jigittiń) ishiniń qazanǵa uqsap qaynawı, kózleriniń gúllerge usap ashılıp jaynawı, yaki dóniwi dep túsiniwimizge tuwrı keledi. Al, obektiv jaǵdayı bolıwı múmkin emes. Demek, shayır lirikalıq qaharmannıń jigirma bestegi halatın túsendiriwde, sáwlelendiriwde qubılıslardıń uqsaslıq qásiyetinen paydalanǵan hám sózlerge obrazlıq máni júklep, metonimiyanıń ájayıp úlgisin payda etken. «İshleri qaynap» metonimiyası arqalı lirikalıq qaharmannıń áyne kúshke tolǵan máháli jigirma bes jaslarında tınıp-tınshımaslıǵı, hámiyshe hárekette bolatuǵınlıǵı obrazlı qayta atalǵan. Al, kózleri jaynap» metonimiyası arqalı shadıqtan, quwanıshtan ishki keshirmeleriniń tolıp-tasıwın súwretlew ushın qollanǵan.

«Men qaytip kelgenshe azıp hám tozba,
Aspandaǵı **ayǵa** qolındı sozba,
Taǵı basqa iske **moynıńdı** **burma,**
Ketsem tez kelermen yarım xosh endi».²

Bul mısalda «ay» sózi metonimiya xizmetin atqarıp tur. Bul jerde «ay»-qol jetpes arızıw, baylıq yaki tabıs hám oǵan uqsas nárse sıpatında túsiniledi. Al, Ájiniyaz shayırdıń «Yoq meniń redifli qosǵında bolsa ay sóz basqa bir mánisin ańlatıw ushın qollanǵan:

«Taza gúlistanım máhil ánwarım,
Hásiretińnen hesh qararım yoq meniń»

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 57-бет.

² Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 49-бет.

Shayır «sadiq hám opalı», «pák yarım» túsinigin kórkem sózge túrlendiriw arqalı «taza gúlistanım», máhi ánwarım» metonimiyasın dunyağa keltirgen, - dep jazadı ádebiyatshı B.Genjemuratov.¹

«Ay» sózin metonimiya sapasında paydalanıw dástúri Nawayı lirikasında da ushırasadı.

Basdurur ul oyni kurgandim tanım titramasdi,
Áy Navoiy, chekmağıl sen dağı bar dam wohı sard.²

Kúnxoja lirikasında qollanğan «ay» metonimiyası Nawayı hám Ájiniyaz lirikasında qollanğan mánisten pútkilley ózgeshe máni beriw ushın qollanğan. Bul da shayırdıń ózine tán sheberliginen derek beredi.

Shayır poeziyasında metonimiyalar ózi jasağan dáwir ózgesheligi, sociallıq, ekonomikalıq halatın súwretlew ushın da qollanğan táreplerin kóremiz. Mısalı:

1Qaltamda joq **abbaz shayı** bir pulım,
Bul dunyağa shıqqanımnan ne payda?³

2. **Qara** pul bolmay tabısım,
Awıldı qashan kórermeñ?⁴

Mısallardağı «abbaz shayı bir pulım», «Qara pul» metonimiyaları sol dáwirde qollanğan pul birlikleriniń atamaların bildiriw menen birge, mısallarda puldıń yaki reńi názerde tutıp turğan joq, al olardıń muǵdarınıń azlıǵı názerde ayılğan. Bul jaǵınan, ol sinekdoxağa júdá uqsap ketedi. Biraq sinekdoxa ashıq san baylanısı nátiyjesindegi uqsaslıq alınsa, metonimiyada sapa baylanısı nátiyjesinde qayta ataladı.

¹ Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, 1997, 19-бет.

² Навоий Мукаммал асрлар тўплами. Тошкент, фан. 1987, 73-бет.

³ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкис, 1960, 42-бет.

⁴ Сонда 43-бет.

Kúnxoja lirikasındaǵı metonimiyalar zatlardıń uqsaslıq belgisi menen birge adamlardı da olardıń teńewshi elementler yaqı salıstırıwlar nátiyjesinde uqsatıwshı, qayta atawshı kórinisleri de ushırasadı, Mısalı:

«Qatar-qurbı sarbinazdı,
Qısın aylegen jazdı,
Jigitlerdiń kórki qızdı,
Kórer kúnler bolar ma eken?»¹

Mısaldaǵı «qatar-qurbı» hám «sárbınazdı» metonimiyaları jigit hám qızlardı ańlatıw mánisinde qollanǵan. «Qatar qurbı-jigitler», «Sárbınaz»-qızlar»-qızlar, yaqı, «súygen yar» mánisin ańlatadı.

Biz joqarıda «qaynaw» metonimiyasın shayırdıń «jigirma beste» qosıǵında jaslıqtıń, kúsh-jigerdiń, tınıp-tınshımaslıqtıń qayta atalıwı sıpatında aytıp ótip edik. Dál usı metonimiya onıń «Kún qayda» qosıǵında oǵan qarama-qarsı mánisin bildiriw maqsetinde qollanǵanınıń guwası bolamız. Mısalı:

«Qayǵıdan qarayıp qaynaǵan ishi,
Saqtıń sınbay júretuǵın kún qayda?»²

Bundaǵı ishi qaynaw joqarıdaǵı mısallardaǵıday optimistlik ruxtı emes, al túskinlikti bildiriw ushın, ilájsızlıqtı súwretlew ushın qollanǵan.

Sonday-aq, shayır poeziyasında metonimiyalar reń yaqı soǵan uqsas onıń belgisine tiykarlanıp qayta ataw arqalı basqa bir mánisti ańlatıw ózgesheligi menen de qollanǵan. Mısalı:

«Hám qaraysań alıstaǵı,
Kiyatırǵan qaraǵa,
Jerkenbeyseń keyin basıp taǵı da,
Shıday almay qanı aqqan jaraǵa».³

Mısaldaǵı «qara» metonimiyası tuwrı mánisinde túsinik reńdi bildiredi. Biraq onıń «kiyatırǵan» oǵan jan berip tur. Demek, alıstan kiyatırǵan adam yaqı

¹ Сонда, 44-бет

² Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 47-бет.

³ Сонда, 112-бет.

basqa bir janlı maqluqtı qarawıtıp kórinetuǵın málim. Usı uqsashlıq belgisin esapqa alıp shayır «qara» reńdi bildiriwshi sózine «adam» mánisin júklegen. Usı sıyaqlı metonimiyalardıń ráńbereń túrlerin Kúnxoja lirikasında kóplep ushıratamız. Shayır lirikasındaǵı metonimiyalar óz aldına úyreniwdi talap etedi. Bul shayırdıń kórkem sóz dunyasın úyreniwge járdem beredi.

Sinekdoxalar. Kúnxoja poeziyasında azdıń ornına, kópti, bólek ornına pútindi ańlatıw ushın awıspalı mánide qollanǵan sózler ózgesheligi sıpatında qollanılǵanın ko'remiz.

1. Deneniń qanday da bir múshesin súwretlew arqalı adamnıń ózin ańlatıw

«Bolsa oylaǵan tileǵıń,
Jarılar edi **júregiń**,
Oylaǵanıw oyda bolmas»¹

Bunda «júrek» sózin I bette tartımlanıw qullanıw arqalı ulıwma óziniń quwanışqa tolatuǵın mánisinde qollanǵan.

«Alla qara ura **betke**,
İshiń tolar kórseń dártke,
Adamlar shıdap baralmas»²

Bunda shayır «bet» mánisin tańlaw arqalı ulıwma adam basına túsken qayǵını, dártti aytpaqshá bolǵan. Onıń mánisin tolıq ańlaw ushın qosıq qatarın tolıq oqıw talap etiledi. Demek, qayǵılı adamda reń bolmaydı, ol jaynap jasnay júrmeydi, kerisinshe «qara urǵan bettey» bolıp qapalanıp turadı.

«**Murnıńdı** kóterip tırırıyp toyda,
Bek bolǵanday burın sorlı kim ediń,
Olar qaldı ma eken mereke toyda,
Sorlı Xoja sor túbińnen kim ediń?»³

Bunda da «murın» múshesi arqalı adamnıń ózin, onıń menmenlik qásiyetin názerde tutqan.

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Нөкис, 1960, 131-бет.

² Сонда, 130-бет

³ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкис, 1960, 132-бет.

2. Bólek arqalı pútindi ańlatıwshı sinekdoxalar.

«Anadan tuǵalı, esim bilgeli,
Oynap qatar ósken qalıń **jaylawım**»¹.

Bunda «jaylaw» sózi tuwrı mánisinde mallardıń jaylaytuǵın ornı, ot-shópli, suwlı mákan mánisti bildiredi. Al, shayır oǵan Watan, tuwǵan jer, úlken bir elat, ata-baba mákanı sıpatında baha berip, ol arqalı ullı bir túsinikti, xalıq mánislerin bergen.

Bir-biri saǵınbay er menen zayıp,
Nan tabalmay posıp júrgen xalayıq,
At shoqay, qara-óleń biziń ılayıq,
Túrin tanımadım, nannıń, jarmanıń.²

Bunda «nan» sinekdoxa azıq-awqattıń bir túri tek nan haqqındaǵı mazmundı bildirip turǵan joq, al azıq-awqattıń bir túri ataw arqalı ulıwma «tamaq», azıqlıq mánisin ańlatıw ushın qollanǵan.

3. Kóp arqalı azdı ańlatıw ushın qollanǵan sinekdoxalar.

«Kózim olay kórmeslikten ayıqsa,
Kórer edim **shar tárepti jahandi**,
Barlıq denem keselinen jazılsa,
Aylanar-em qoymay sholıp dunyanı».³

«Jáhán sinekdoxası tuwrı mánisinde «dunya, álem» degen túsinikti bildirip, ol júdá úlken kólem. Onı kóz benen bir qaraǵannan kóriw múmkin emes.

Al, lirikalıq qaharmannıń «eger kózim kóirse jáhándi kórermen» degende átiraptı kóre almawdı árman etkenin shayır súwretlew ushın qollanǵan.

Jalgız tuwısqań adamnıń,
Aqqan dáryaday saǵamnıń,
Ókpe menen qalqamnıń,

¹ Сонда, 31-бет.

² Сонда, 67-бет.

³ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар, Нөкіс, 1960. 112-бет.

Balası ushın jaz keler me?¹

Bul mısalda shayır «ókpe hám qalqa» adamnıń eń tiykargı músheleri, ol aǵasın sol músheler arqalı ańlatadı.

Ulıwma shayır poeziyasında sinekdoxalar kóbinese bólek arqalı pútindi, az arqalı kópti ańlatıw ushın qollanǵan.

Simvol - kórkem ádebiyatta zat, hádiyse, waqıya, yaki qanday da bir adamlar tuwralı pútkil súwretlew usılı.

Bul shayır lirikasında simvollar hár túrli mánislerde qollanǵan. Mısalı:

Bul zaman tarıldı, keyin bolmadı,
Zalımlardıń **qızıl gúli solmadı**,
Kewlimniń waqtı xoshı bolmadı,
Basqa aqırzaman tústi yaranlar».²

Mısalda, «zalımlardıń qızıl gúli» simvolı olardıń dáwranı mánisinde qollanǵan.

Merwertten salınǵan saray jaylardıń,
Aspandaǵı jaqtı, jarıq aylardıń,
Mısalı kóp dünyada muńsız baylardıń,
Shalqıwına sebep sorlı **qul** bilen.³

Bul qatarlarda shayırlardıń «El menen» qosıǵınan alınǵan bolıp, tiykarınan didaktikalıq lirika. Biraq, usı didaktikalıq lirikanıń ózinde avtordıń ózi jasaǵan jámiyettegi júz berip atırǵan qubılıslarǵa jeke kózqarası berilgen. Qosıqtıń kórkem sóz dizbeklerge qurılıwı avtor ideyasınıń beriliwinde úlken xizmet atqarıp tur.

«Aspandaǵı jaqtı, jarıq aylardıń» simvolı jámiyettiń kórki boǵan paraxat turmıstıń, el abadansılıǵınıń simvolı sıpatında kórinip tur. Sebebi, qul-yaǵnıy qara puqara (sol dáwirde baylar qara puqaralardı qul qılıp jumsaǵan)nıń barlıǵı menen bul álem gozzal, baylardıń bay bolıwı, shalqıp dáwrın súriwi, biyik

¹ Сонда, 118-бет.

² Сонда, 36-бет.

³ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 93-бет.

imaratlardıń qurılıwı barlıǵı da usı puqaralardıń miyneti. Usı qubılıslardıń tiykargı ózegin uslap turǵan qara puqaralar bolıp esaplanadı.

«Aqıl jora bul sózimdi ğam de tut,
Aspanu **zámindi, alsa da gúngirt.**
Jel quwıp **dumandı**, bir kún keter bult,
Bult ketse bastı dándana áyler».¹

Bul mısaldagı «gúngirt», «duman», «bult», «jel» simvolları bolsa zamandı, onıń kórinisin, dáwir haqıyqatın ashıp beriw ushın qollanılǵan. Shayırdıń «Jaz keler me?» «Qobız», «Zaman», «Arba», «So'ksanar qosı'qları' da onıń usı simbolikalıq súwretlewden tuwılǵan shıǵarmaları bolıp esaplanadı.

Shayır «Qara tas», «Aq qamıs» qosıqlarında ulıwma mazmunlıq jaqtan ózi jasaǵan dáwir haqıyqatın sáwlelendiriw ushın jazılǵan simvolliq obrazlar bolıp tabıladı. Tómenдеgi qatarlar buǵan mısал boladı:

«Kóp shóllepseń suw ishinde,
Batıp-shúmip tursań da,
Qaltıraysań jel pesinde,
Sonsha tamır ursañ da».²

«Qara tas» obrazı bolsa jámiyet ushin kereksiz adamlardıń obrazı bolıp tabıladı. Mısalı:

Janısa pıshaq ótedi,
Qır-qırına jetedi,
Almas bolıp hám ketedi,
Qayırın usı qara tas.

Munarlanıp tawda tursań,
Tómenge qarap qulasañ,
Adamnıń basın julasań,

¹ Сонда, 97-бет.

² Сонда, 139-бет.

Qayırın da az qara tas».¹

«Arba» simvolikalıq qosıǵında, haldan tayǵan, iste jaramsız bolıp qalǵan adam obrazın simvolııq táriypleydi.

«Ógizdiń moynın taldırǵan,
Irgatılıp joldı jırǵan,
Ataqlı usta balta urǵan,
Kómeshleriń sınıq arba».²

Allegoriya (grekshe, allegoria) – basqasha bayanlaw. «Allegoriya (basqasha bayanlaw) metaforaǵa jaqın... allegoriya shıǵarmanıń bárin pútini menen óz ishine aladı, allegoriyalıq shıǵarmalardaǵı súwretlengen maqluqlar, qubılıslar, predmetler arqalı bárqulla basqa kelbetler, faktler, zatlar ańlatıladı».³

«Allegoriyalıq súwretlew qaysı xalıqtıń ádebiyatında bolmasın keń taralǵan usıl».⁴

Kúnxojanıń lirikalıq shıǵarmalarınıń ishinde allegoriyalıq súwretlew usılında jazılǵan bir qatar qosıqların kóriwimizge boladı.

Shayırdıń «Sazan-aw», «Ólgen balıq», «Túye ekenseń», «Ushqan qus», h.t.b. qosıqları allegoriyalıq usılda jazılǵan.

Sonıń menen birge basqa qosıqlarında da allegoriyalıq obrazlardı keltirip ótedi. Mısalı:

«Sur jılan qısımlap, shayanlar sorıp,
Ǵıjlaǵan uwayım shıqpaydı oyda».⁵

Bunda «sur jılan» hám «shayanlar» sol tuwrı mánisinde emes, obrazlı túrde lirikalıq qaharmanǵa azar bergen adamlar obrazlı súwretlew ushın qollanǵan.

Ekken tarım boldı ushıq,
İslerim boldı qıyırshıq,
Hár júwerige bir shımshıq,

¹ Сонда, 137-бет.

² Сонда, 136-бет.

³ Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва, 1966, с. 220.

⁴ Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – Москва, просвещение, 1979. с 352.

⁵ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 41-бет.

Ne qılaman jaw torǵaydı?¹

«Jaw torǵay» hám «shımshıq» allegoriyaları Kúnxoja jasaǵan zamandaǵı ash xalıqtıń jaǵdayına qaramay salınǵan salıqlar hám olardı jıynawshılardı súwretlew ushın qollanǵan.

«Azıwlı» qosıǵında azıwlını xalqınıń jaǵdayına qaramay olardı qıynap atırǵan insapsız baylardıń obrazı bolıp tabıladı.

Bul zaman maqaw-pestey,
Qarnı suw salǵan mestey,
Gidiripdur bálent-pástey,
Bayan etsem azıwlını.²

Sırttan kelgen dushpanlar, urılar obrazlı jaratıw ushın shayır «dońız qabaq» allegoriyasın paydalandı.

Anaw kúni ǵáplette jattım,
Dushpanımdı baylap attım,
Shoshqa keldi qılın tarttım,
Shalqıp ketti dońız qabaq.³

«Ólgen balıq» allegoriyası arqalı Kúnxoja jasaǵan dáwir hám jaqsı islerdi islew ushın jol joq ekenligin súwretlew ushın qollanıladı.

«Ótip bastan jaslıq shaǵı,
Bul basınan tayıp baǵı,
Qurap qaptı qabırshaǵı,
Porsıpatır ólgen balıq».⁴

Qullası, shayır Kúnxoja lirikalarında metafora, metonimiya, sinekdoxa, simvol hám allegoriyalar shayırdıń kórkem sózdiń qádirin bilip, onı túrlendire alǵanlıǵınıń guwası sıpatında kózge túsedi.

¹ Сонда, 63-бет.

² Сонда, 65-бет.

³ Сонда, 66-бет.

⁴ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 135-бет.

1.3. Kúnxoja lirikalarında epitet hám teńewlerdiń qollanılıwı

Dástúriy kórkem súwretlew qurallarınıń birinen esaplangan epitetlerdiń, teńewlerdiń tawsılmaıtuǵın álwan túrliligi shayırlardıń úlken talantınan dárek beretuǵın jaǵday bolıp esaplanadı.

Epitetler Kúnxojanıń barlıq qosıqlarında da ushırasadı, dep aytsaq qátelespeymiz.

«Adam tura almastay óziń dástińde,
İylenbegen **teri gewish**-masıńde,
Kiyerińe kiyimiń joq ústińde,
Ladan Xoja seniń óziń kim ediń?»¹

Bunda gewishtiń qanday materialdan ekenligin, yaǵnıy, onıń sapasınıń belgisi «teri» epiteti arqalı berilgen.

Shayır poeziyasında epitetler joqarıdaǵı mısaldaǵıday tuwrı mánisinde emes, sonıń menen birge awıspalı obrazlı túrde de qollanıladı.

«Jetkersin allaǵa bende nalasın,
Taba almay júz izlese panasın,
Qara jer alǵan soń ata-anasın,
Bir basqa ğam kúnlik keldi yaranlar»².

«Qara jer» epitetin lirialıq qaharmanınıń qaharmannıń qayǵı-dártlerin qulatıw ushın da qollanılǵan. Kópshilik shayır hám jazıwshılar, ulıwma xalıq tilinde jerge baylanıslı «qara» epiteti ádette birew álemnen ótkende, yaki soǵan baylanıslı jaǵdaylarda qollanıladı. Joqarıdaǵı mısallarda lirikalıq qaharmannıń ata-anasınıń ólimine baylanıslı «qara jer» epiteti paydalanǵan

«Qara» epiteti Kúnxoja poeziyasında kóbinese qayǵı hám azaptı súwretlew ushın qollanılǵanlıǵın bayqaymız.

Mısalı:

1. «Sonıń ushın bul dünyada yıǵlarman,

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Нөкис, 1960, 132-бет.

² Сонда, 97.

Azan bilen **qara baғrım** daғlarman,
Qashan waqtım, baxtım kelip **shaғlarman**,
Adamnıń ruxı gada yaranlar».¹

2. «Azap-aqıretten qutılıp,
Aldımızǵa umtılıp,
Qara qayǵı dushpanǵa kelip,
Júrer kúnler bolar ma eken?»²

3. «**Qarańǵı** kesh qayǵı menen túnergen,
Túrshigip hám meniń kewlim elergen.
Meniń kúnim qarańǵılıq, hám de tún,
Ay juldız da nur sáwlesin bermegen»³

Sonday-aq, «qara» sózi reńdi bildiriw ushın da qollanılǵan orınları da bar.

Mısalı:

Qara qasların qıyılıp,
Bayqasam **beliń tawlanıp.**⁴

Bazı birewler epitetler bir nárseniń, yaki adamnıń sırtqı kelbetiniń súwretleniwi ushın xızmet atqaradı, dep oylawı múmkin. Kúnxojanıń qosıqlarındaǵı epitetler bir zat, yaki insannıń sırtqı kórinisin belgi yamasa qásiyetlerin kórsetip sheklenbeydi, al onıń ishki maǵanasın, muzmunın tolıǵıraq ashıwǵa xızmet qıladı, Shayırdıń «Kelin» qosıǵında usınday qásiyetke iye epitetler kóplep qollanılǵan.

Shashın uzın, betiń appaq,
Qasların qıyǵash, aq tamaq.

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 37-бет.

² Сонда, 44-бет.

³ Сонда, 106-бет.

⁴ Сонда, 81-бет.

Qısım-qısım bellerin,
Shiyrinnen tatlı tillerin,
Jawdırap eki kózlerin,
Tutqın bolıp tursań kelin.¹

Bul mısalda, «appaq», «uzın», «aq», «qısım-qısım», «tatlı» epitetleri kelinniń pazıyletlerin ele de gózzalıraq etip kórsetiw ushın onıń ruwxıy halatın sáwlelendiriw ushın qollanǵan.

Kúnxoja lirikasında «qızıl»epiteti de bir neshe mánislerde qollanıılǵan.

1. «**Qızıl tilim** boldı ayǵaq,
Ayaq bassam bári tayǵaq,
2. Az bolsa birewdiń ılaǵın baǵıp,
Shóllerdi hám **qızıl** qumdı kórerseń»²
3. «Sarılıp kún-tún qoydıń izinde,
Qan qalmaq sargayıp **qızıl** júzińde,
Qanlı jas qaplanıp eki kózińde,
Qula dúzde júrgen mınaw shopanlar».³
4. Úsh aǵash tur keń maydanda,
Ornalasıp **qızıl** qanǵa,
Qıyılıp hám shıbın jan da,
Turganların umıtpaspan».⁴

Birinshi mısalda «qızıl» sózi adamnıń, yaǵnıy lirikalıq qaharmannıń shayırlıǵın, sózdiń qádirin biletuǵının bildiriw ushın, ekinshi mısalda reń mánisinde, úshinshi mısalda adamnıń jaqsı hám jaman hal-jagdayın sáwlelendiriw ushın, tórtinshi mısalda tuwrı mánisin, qannıń reńiniń qızılıǵına

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 81-бет.

² Сонда, 77-бет.

³ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 55-бет.

⁴ Сонда 84-бет.

baylanıslı qollanğan. Demek, qızıl sóziniń ózin shayır bir neshe túrlendirip, mánilik jaqtan bayıtıp qollanğan.

Shayır lirikasında metallar hám onnan islengen buyımlardıń sapasına qarayda bir neshe epitetler qollanğan. Mısalı:

Tumaǵası **zerli gúmis**,
Baǵ ishinde túrli jemis,
Hesh jerinde bolmas kemis,
Júrgen quslar kerek maǵan.
Sharshamastay **polat tuyaq**,
Dal bedewler maǵan kerek.¹

Mısallardaǵı «zerli» sózi gúmistıń sapalıq qásiyetin ańlatıw ushın qollansa, «polat» sózi obrazlı túrde tuyaqtıń qattılıǵı, attıń shabısınıń tezligine baylanıslı qollanılğan.

Kúnxoja lirikasındaǵı epitetler tiykarınan adamnıń minez-qulqın, psixologiyalıq halattı súwretlew ushın da qollanıladı. Mısalı:

1. Tıńlań meniń pidá arzı-halımdı,
Óziń jetkergeyseń ırısqaımdı,
Qıynap zalım meniń **shıbın janımdı**,
Ata-anamdı jerler qushtı yaranlar.²

2. **Qaraqayǵı** dushpanǵa kelip,
Júrer kúnler bolar ma eken?

3. Erteńine jáne barar uyalmay,
Arsız oyın-kúlki jigirma beste.³

¹ Сонда, 120

² Күнхожа Ибрайым улы. Нөкіс, 1960, 37-бет.

³ Сонда, 57-бет

Birinshi hám ekinshi mısallarda «Shıbın jan» ha'm «qara qayǵı» epitetleri lirikalıq qaharmannıń qıynalǵan, awır azaplı halatın sáwlelendirse, «arız» epiteti máslikke tán sıpattı beriw ushın qollanǵan.

Adamnıń qásiyetlerin, ayrıqsha belgilerde atap kórsetiw ushın qollanılǵan epitetler:

«Kózin tawıp hár bir istin,
Barin jumsap hámme kúshtin,

Quw keynimnen ótkén óshtin,
Ǵayratlı yarım qaytıp kel».¹

«Qaynaǵan ıssıda qumlardı basıp,
Alaqlap kózleri, aqıldan **sasıp**,
Qoyı jayılǵanda arqasın qasıp,
Kúni ushın júrgen **ǵárip** shopanlar».²

Bul sıyaqlı mısallarda shayır poeziyasında kóplep lirikalıq qaharmaǵ'a ishki kúsh beriw maqsetinde qollanǵan bolsa, keyingi mısalda, lirikalıq personajdın (shayırdın) qıyın awhalın sáwlelendiriwge berilgen.

Haywan yaki basqa zatlar ushın qubılıslardıń ayrıqsha belgilerin bildiriw ushın qollanılǵan epitetler:

1.**Qashaq** qoyanǵa jetpese,
Qayıq tazı nege kerek?

2. Óz waqtında jawmasa,
Qara jamǵır nege kerek.

¹ Сонда, 50-бет.

² Сонда, 56-бет.

3. Tóbesi bultqa tiymese,
Asqar tawlar nege kerek.¹

4., **Quw ómirler** nege kerek?²

Mısallarda qollanğan epitetler tiykarınan haywanlardıń, tábiyat qubılıslarınıń qásiyetlerin sıpatlaw ushın qollanğan. «Quw ómirler» epiteti bolsa «ómir»diń, turmıstıń awırlıǵın táriyiplew ushın isletilse, sońǵı mısalda bolsa «shaǵala» sózine kelbetlik jasawshı qosımta qosılıw arqalı kóldiń sapalıq belgisin bildirgen.

Ulıwma, shayır lirikasında epitetlerdiń bir neshe mánilerde qollanılǵanın kóremiz. Kúnxoja shıǵarmasındaǵı epitetler óz aldına tereń úyreniwdi talap etedi.

Teñewlerde troplarıdıń bir túri bolıp, onıń jasalıwı ózgeshe sıpatqa iye. Bunda ekinshi bir nárseniń belgileriniń járdeminde basqa birewiniń belgilerin anıqlaw maqsetinde eki qubılıs jaqınlastırıladı.

Kúnxoja shayırdıń ózin qorshaǵan ortalıқтаǵı jámiyetlik qubılıslarǵa, eki adamǵa hám keń jámáátke qaratılǵan oy-pikirlerin ele de tereńirek ashıw ushın olardı qollanğan teñewlerdi úyreniw áhmiyetli. Kúnxoja shıǵarmalarında teñewler «day», «dey», «tay», «tey», «sha», «she» sıyaqlı qosımtalar hám teñewshi xızmet atqaratuǵın «kibi», «yańlı», «megzer», «megzes», «usaǵan», «misli», «mısalı», «tárizli» h.t.b. qosımta kómekshi sózlerdiń járdemi menen jasalǵan.

«**Dáryaday** bolıp aqpasa,
Qurı batır nege kerek?
Kúndey kúlip jaynamasa,
Quw ómirler nege kerek?».³

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 95-бет.

² Сонда, 96-бет

³ Сонда, 96-бет.

Teñewler qurılısı boyınsha tolıq emes teñewler hám tolıq teñewler bolıp ekige bólinedi. Toliq teñewde teñeliwshi predmet, teñlestiriwshi predmet hám olarǵa ulıwma ortaq, uqsas belgi, sonday-aq, teñestiriwshi predmet, element birge keledi. Mısalı,

Ármanda, dármanda **darayı kibi**,
Ómir ótti **quyım kibi, jel kibi**.
Ármanda ótken Dáwletyarbek kibi,
Bul ómiriń ármandadur ármanda.¹

Bunda teñeliwshi predmet «ómir», «ármanda ótiw», teñestiriwshi nársе «darayı», «quyım», «jel», Dáwletyarbek hám teñew elementi «kibi» kómekshi sózi berilgen. Al, teñeliwshi hám teñlestiriwshi nárselerdiń ortasındaǵı uqsaslıq belgiler túsirilip qaldırılǵan.

Kúnxoja shıǵarmalarında tolıq teñewler de kóplep ushırasadı. Toliq teñewlerde a) teñeliwshi predmet – teñelip atırǵan obekt; b) teñlestiriwshi predmet – uqsawshı obraz; v) teñeliwin hám teñlestirilgen nárselerdiń uqsaslıq belgisi – uqsatıw belgisi; g) – day, dey, sha, affiksleri menen kibi, sıyaqlı, misli, yańlı hám taǵı da basqa leksikalıq birlikler tolıq qatnasadı.

Kirpiksheshen kibi mennен jıyırılıp,
Mınaw júrmеn búkireyip, iyirilip,
Arqam jawır boldı qaptan sıyrılıp,
Sózimnen bolmasa, kúshim joq boyda.²

Bunda 1) teñeliwshi predmet, yaǵnıy teñelip atırǵan obekt «mennен», 2) teñestiriwshi predmet, yaǵnıy uqsawshı obraz kirpiksheshen; 3) teñeliwdi hám teñlestiriwshi nárselerdiń uqsaslıq belgisi, yaǵnıy uqsatıw belgisi – «jıyırılıp», «teñew elementi kibi» sózi.

G.L.Abramovich teñewlerdi forması boyınsha «tuwra teñewler hám biykarlawshı teñewler»¹ - dep ekige bólip qaraydı.

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Нөкис, 1960, 101-бет.

² Сонда, 41-бет.

Tuwra teńewlerde salıstırmalı súwretlenip atırǵan teńewshi nárese menen teńlestiriwshi nárseniń uqsas sıpatı tuwrıdan-tuwrı tastıyıqlanǵan formada beriledi. Mısalı.

Jarqıraysań túngi janǵan,
Gawhar altın **shıraqtay**,
Sonnan kelip júre almaysań,
Túngi ushqan **tawıqtay**.²

Bunda, teńewshi element jasırın turıptı, teńlestiriwshi «shıraq», «tawıq», teńew element «-tay» qosımtası menen birgelikte túngi janǵan shıraqtay, túngi ushqan tawıqtay ekenligi «júrealmaysań», «jarqıraysań» tastıyıqlawshı sózleri menen mazmunnıń durılıqlıǵın, tastıyıqlap súwretlep tur. Demek, keltirilgen teńew tolıq emes, tuwra teńew.

Al, biykarlawshı (keri) teńewlerdiń sırtqı kórinisi bir qubılıstıń basqasınan ózgesheligine tiykarlanılıp qurıladı, Mısalı:

Quw ómirler nege kerek?..³

Mısalda, ómirde kúndey bolıp jaynawı, búlbildey bolıp sayrap, quwanıp oynawı sıyaqlı túsinikler baykarlanıp súwretlenip, «quw» epiteti arqalı orınlanbay qalǵan, biykarlanǵan jaǵday tilge alınǵan. Kúnxoja lirikalıq qosıqlarında teńewler kópshilik jaǵdayda atlıqlardıń qatnasıwında jasaladı. Mısalı:

Jesir qatın, jetim ullar,
Tentirep **botaday bozlar**,
Shabaqqa satıldı qızlar,
Hásiret qayǵı boldı zaman..⁴
2. Maqtumqulı **maǵriptey** aldındı bolja,
Qısqart sózdi endi saǵan joq olja..⁵

¹ Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. –Москва, Просвещение, 1979, с.153.

² Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 112-бет.

³ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 96-бет.

⁴ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 122-бет.

⁵ Сонда, 125-бет.

3. Basında júrip men eteyin dástan,
Qırımńıń **qırınday túriń** Qızıl qum.¹

Ájiniyaz shıǵarmalarında teńewlerdiń jasalıw qubılısındaǵı teńeliwshi predmetke teńestiriwshi predmetin tańlaw tómendegidey ózgesheliklerde ámelge asırılǵan.

1) Teńeliwshi predmetke teńestiriwshi predmet sıpatında belgili adamlardıń, shayırlardıń atları tańlap alınadı. Mısalı:

1. Kóp jasaǵan túye olja,
Maqtımqulıday aldıń bolja,
Áwere bolǵan Kúnxoja,
Zamanında túye ekenseń.²
2. Ármanda ótseń **Dáwletyarbek kibi**,
Bul ómiriń ármandadur, ármanda.³

2). Teńeliwshi predmetke teńestiriwshi predmet sıpatında tábiyat qubılısları tańlanadı:

Qolımnan malim ketkenli,
Janǵan ottay tutandım.⁴

3). Teńeliwshi predmetke teńestiriwshi predmet sıpatında bezeniw buyımları, taslar qollanıladı.

1. Oynap júrgen balalarım,
Kóz **monshaqtay ullarım**.⁵

4) Kásipke baylanıslı teńeliwshi hám teńestiriwshi predmettiń tańlap alınıwı.

Xalqıńdı sorasa **zulım** patshalar,
Qassap yańlı kúni kesher dar bilen.⁶

¹ Сонда, 54-бет.

² Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 89-бет.

³ Сонда, 101-бет.

⁴ Сонда, 79-бет.

⁵ Сонда, 78-бет.

⁶ Сонда, 92-бет.

5) Teñewshi predmetke teñestiriwshi predmet sıpatında ósimlikler teñewler;

1. Ashlıq bolıp **gúldey** soldı,
Adım atıp júre almay.¹
2. Ortag'a shıǵarıp súngime kúlip,
Tarıday tógildi namıs hám arım.²

6) Haywan yaki basqa nárselerdiń ishki aǵzalarına baylanıslı jasalǵan teñewler;

- Sawrısın kórseń **qalaqtay**,
Ókpesi isken **talaqtay**.³

Shayır shıǵarmalarında basqa sóz shaqaplarına teñew qosımtaları yaki kómekshi sózler isletiwı arqalı teñewlerdiń jasalǵan túrleri ushırasadı.

Kúnxoja shıǵarmalarında kelbetlik feyillerden jasalǵan teñewler kóplep ushırasadı. Mısalı:

1. Meniń balam bala edi,
Dushpannan ósh **alganday**,
Meniń balam sonday edi,
Jawǵa oyran **salganday**.⁴
Arbalap tógin **tókkendey**,
Taqıyalap tuqım **sepkendey**,
Asımdı jep bir **ekkendey**.⁵

Kelbetliklerden jasalǵan teñewler de ózgeshelik penen qollanǵan.

1. Gidiripdur **bálent-pástey**,
Bayan etsem azıwlını.⁶
Sanlıqlardan jasalǵan teñewler:

¹ Сонда, 71-бет.

² Сонда, 68-бет.

³ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 60-бет.

⁴ Сонда, 71-бет.

⁵ Сонда, 63-бет.

⁶ Сонда, 65-бет.

Jalgız bolsa da **mıńday** maǵan,
Aytarlıq sóz usı saǵan.¹

Juwmaqlap aytqanda, Kúnxojanıń lirikasında epitet hám teńewler eń erte zamanlardan berli kiyatırǵan kórkem súwretlew quralları sıpatında lirikalıq, qaharmannıń kewil keshirmelerin súwretlewde sheber qollanǵan.

Shayır sonıń menen teńewlerdi de, epitetlerden de óziniń klasslıq kózqarasına baǵındırıp qollanadı. Ústem toparlardıń tipin anıqlap túsindiriw ushın, olardıń zulımlıǵın, jawızlıǵın, iplaslıǵın ashatuǵın teńewler tabadı, ol miynetkesh xalıqtıń wákillerin súwretlegende, olardıń awır turmısın, jaqsı adamgershilik minezlerin, olarǵa degen óziniń ayawshılıq sezimlerin, tileklesligin bayanlaytuǵın teńew, epitetlerdi tabadı.

Máselen:

Xalqındı sorasa zalım patshalar,
Qassap yańlı kúni kesher dar bilen.²

Bundaǵı «zalım» sózi patshanıń anıqlawshısı-epitet «qassap yańlı» teńew. Bul jerdegi turmıs haqıyqatlıǵın túsindiriwinde shayır sheberligi ayqın kózge taslanadı.

Shayır shıǵarmalarında teńew hám epitetlerdiń jeke hám qospalı túrleri de sheberlik penen qollanılǵanın bayqaymız. Nátiyjede, Kúnxoja lirikasında kórkemlew qurallarınıń hár biri túrli maqsetlerde qollanıw múmkinshiligine iye bolǵan. Sonlıqtan, bul táreplerin arnawlı úyreniw maqsetke muwapıq

¹ Сонда, 60-бет.

² Сонда, 92-б.

II Bap. Kúnxoja shıǵarmalarında kórkem súwretlew usıllarınıń mazmun hám formanı shólkemlestiriwdegi áhmiyeti.

2.1. Kúnxoja lirikalarında parallelizm hám gradaciyalardıń qollanıwı

Kúnxoja lirikasındaǵı kórkem súwretlew usıllarınıń kórkem mazmundı hám qoıqtıń sırtqı formasın shólkemlestiriwdegi, tereńlestiriwde áhmiyeti boyınsha tolıǵıraq túsiniwke iye bolıw ushın parallelizm hám gradaciyalardıń ritorikalıq sorawlardıń shayır poeziyasında qollanıw ózgesheliklerine toqtap ótkenimiz maqul.

Parallelizm eń tiykargı qásiyetleriniń biri bir qosıq qatarındaǵı, juwmaqtaǵı eki yaki eki teńewden artıq birgelikli qurılıstaǵı qubılıs yaki sintaksislik birliklerdiń qatar jaylastırılıwı bolıp esaplanadı.

Qálegen nárse yamasa qatar kelse bul parallelizm usılı bola bermeydi. Qatar qoyılatuǵın nárse yamasa qubılıstıń arasında qanday da bir mánilik yaki tımsallıq baylanıs bolıwı kerek.

Ásirese, filosofiyalıq, didaktikalıq oy-pikirlerdiń sáwleleniwinde kórkemlikti támiyinlew ushın parallelizmler qollanıladı. Bunday sezimler arqalı ideyanı jetkeriw tematikalıq psixologiyalıq parallelizmler arqalı ámelge asadı.

Shayır dóretken poetikalıq dunyanı kórkem súwretlew usıllarınıń biri bolǵan parallelizmlersiz tolıq ańlawımız múmkin emes. Kúnxoja shayır lirikasında parallelizmlerge kútá bay bolıp keledi. Shayır parallelizimleri lirikalıq qaharmannıń ruwxıy jelisindegi hal-jaǵdaylardı kórkem súwretlewde sapalı ráwishte paydalanıladı. Sintaksislik parallelizmge Kúnxojanıń lirikalıq qosıqlarınan misal keltiremiz.

1. Qosıqtıń bir qatarındaǵı eki yaki ekewden birgelki sóz dizbeklerinen jasalǵan parallelizmler.

Alla bizdi eńiretti, jılatı,
Saw denemdi tespey zalım qanattı,
Qaysı eller, qaysı shahlar abattı,

Qulaq salıń bul sózime yaranlar.¹

2) Qosıq shuwmaǵında gáp qurılısları birdey eki yamasa ekewden artıq qatarlardan jasalǵan parallelizmler:

Abdimurat molla Ībrayım menen,
Jáne qaptalımda Īzmurat gereń,
Qıtay, Qońırat hám de qalıń el menen,
Ata-babam awqat etken jaylawım.²

yaki: Shaǵalalı kóldey shalqımay,
Xojam saǵan ne boldı?
Qorǵasınday balqımay,
Xojam saǵan ne boldı?³

3) Eki yamasa ekewden artıq birgelki qurılıstaǵı shuwmaqlardıń qońsılas jaylastırılıwı nátiyjesinde jasalǵan parallelizm:

Ǵáziyne tolı altın aqshanıń,
Háwli-hárem jáne baǵı-baqshanıń,
Xalıqtı sorap turǵan xanıw-patshanıń,
Shalqıǵanı ǵarip-qáser el bilán.
Maruertten salınǵan saray jaylardıń,
Aspandaǵı jaqtı, jariq aylardıń,
Mısalı kóp dünyada muńsız baylardıń,
Shalqıwına sebep sorlı qul bilán.⁴

Bul qatarlardaǵı dáslepki shuwmaqtaǵı «altın aqsha», «baǵı-baqsha», «xanıw-patsha»lardıń shalqıwı ekinshi shuwmaqtaǵı «saray jaylardıń», «jariq aylardıń», «muńsız baylardıń» sózlerine parallel qoyılǵan quramalı juwmaqlanǵan gáp konstrukciyada parallelizmniń nátiyjesinde payda bolǵan. Shayırdıń usınday etip pikir dawamıylıǵın bir neshe shuwmaqlarda parallel

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 34-бет

² Сонда, 31-бет.

³ Сонда, 51-бет.

⁴ Сонда, 93-бет.

beriwı onıń lirikasında parallelizmlerdiń mánilik shólkemlestiriwshilik xızmetin ayırıqshalandırıp turǵanlıǵınan dárek beredi.

Tematikalıq parallelizmler de Kúnxoja shıǵarmalarında shayırdıń individuallıǵın, ashıwǵa járdem beretuǵın kórkem súwretlew usıllarınıń biri.

Aspanǵa usharsań bolsa qanatıń,
Shad bolarsań shadlı bolsa elatıń,
Xalqıń menen bolsa tilek-muratıń,
Sapa súrseń uzaq sapa jıl bilán.¹

Birinshi qatarǵa parallel rawishte rawajlandırılǵan ekinshi hám úshinshi qatardaǵı oy-pikir ulıwma óz juwmaǵın eń sońǵı qatarda, yaǵnıy, bántte talıqlanǵanlıǵın kóremiz. Birinshi qatardaǵı «Aspanǵa usharsań bolsa qanatıń» dizbegindegi mazmun filosofiyalıq oy-pikirler esabında óz aldına tamamlanǵan pikirdi bildiredi. Tematikalıq jaqtan didaktikalıq-filosofiyalıq ushqır kórkem oy juwmaǵın sáwlelendirgen. Bul qatardaǵı sáwlelengen mazmundı óz aldına alıp qarasań, ekinshi qatardaǵı «shad bolarsań shadlı bolsa elatıń» konstrukciyasındaǵı mazmunı menen baylanıslı joqtay. Ekinshi qatarda filosofiyalıq oy húkimlik etken bolıp, awızbirshilikli bolıw túsiniǵi haqqındaǵı ideyanı qozǵaydı. Olardıń bárin bir shuwmaqqa jámlep, ulıwma parallel mazmundaǵı qatarlarda bántlik mazmunda alıp qarasań qatarlarda sáwlelengen hár túrli temalardaǵı mazmunlar jámlesip ulıwma mazmun ashıladı.

Shayırdıń usı sıyaqlı qosıq qatarların qurıwdaǵı sheberligin onıń talantlı shayır bolǵanlıǵınan dárek beredi.

Kúnxoja lirikasında lirikalıq qaharmannıń ishki keshirmelerin sáwlelendiretuǵın hám lirikalıq xarakterdi ashıwdaǵa tikkeley qatnasatuǵın psixologiyalıq parallelizmler dunyası óz aldına úyreniwdi talap etedi. Shayır poeziyasındaǵı psixologiyalıq parallelizmlerdiń ózgesheligi sonda, ol lirikalıq qaharman menen jasaydı. Bunda lirikalıq qaharman hám sırtqı ortalıqtıń parallel qoyılıwı negizinde jaratılǵan parallelizmler ayırúqsha áhmiyetke iye. Bul

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 92-бет

shayırdıń derlik zamanda sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın barlıq lirikalarında ushırasadı. Mısalı:

Shalıqlap maqsetli jerge baralmay,
Qatar-qurbı menen dáwran súre almay,
Bir tapqanım bir tapqanǵa quralmay,
Bes tabaqtan aspay sol jıl qırmanım.¹

Bunda parallel berilgen oy-pikirler lirikalıq qaharmannıń zamánǵa narazılıǵı, turmıs qısıminan, sociallıq ádilsizlikten payda bolǵan muńlı, hásiretli sezimleri jámiyetlik dúzimdi qaytarıp jiberiwge, astan-kesten revolyuciya islewge shaqırmaydı. Lirikalıq qaharman ózi tárbiyalanǵan islam dini ruwxınan, wonıń sháriyat tártiplerinen, talaplarınan, payǵambar hádiyseleriniń wásiyatları menen násiyatlarınan kelip shıǵıp, óziniń ishki ruwxıy halatın sáwlelendiredi. Bul psixologiyalıq parallelizmleriniń úlgi bolıp tabıladı.

Shayırdıń «Jetimniń haqın jep qoyma» atlı qosıǵında adamlardı insapqa, qanaátke, adamgershilikke shaqırıwshı ideyalarǵa tolı. Mine, usı jaǵdaydı shayır júdá ótkir filosofiya arqalı jetkerip beredi:

Uwayımsız as ishseń súyegiń balqır,
Hasıl as ishpeseń suwda shóp qalqır,
Birazlar jetimniń haqın jep shalqır,
Sen onıńday jetim haqın jep qoyma.²

Shuwmaqta parallelizmnen sheber paydalanılǵan. Birinshi qatar qayǵı-uwayımnan biygana bolǵan personajlardıń halatın bildirse, ekinshi qatar birewdiń haqısın jewge úyrengen biyıksap adamlardı áshkaralaydı. «Suwda shóp qalqır» dizbegin qollanıwdan maqset, avtor bul arqalı urlıq istiń báribir qalqıp turatuǵınlıǵı, suwdaǵı shóptey attan anıq kórinip turatuǵınlıǵın aytağı.

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. 1960, 67-бет

² Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 124-бет

Úshinshi qatar bolsa oy-pikirdiń shıńı – eń ábiger jetimniń de haqısına kóz alartatuǵın nákas adamlardı sáwlelendirgen.

Avtordıń tiykarǵı aytajaq oy juwmaǵı tórtinshi qatar bolıp, onda shayır ózinen keyingi áwladqa insap-diyanatlı bolıwdı násiyat etedi.

Sonıń menen birge Kúnxoja dóretiwshiliginde parallelizmler lirikalıq shıǵarmanıń qosıq qurılısın shólkemlestiriwge de qatnasqanlıǵın kóremiz. Oy-pikirlerdiń parallel rawajlandırılǵanlıǵı qosıqtıń sırtqı formasın támiyinlewi arqalı beriliwi shayır qosıqlarınıń ótkirliǵın támiyinlegen.

Alliteraciyalıq parallelizm qosıq qatarlarında birdey dawıssız seslerdiń bir-birine parallel qoyılıwı arqalı jasaladı. Mısalı:

«Ótirik sózler aytpaǵan,
Ózin-ózi uyaltpaǵan».

Bunda «Ó» sesiniń tákirarlanıp keliwi alliteraciyalıq parallelizmdi payda etken hám ırǵaqtıń bir tegis bolıwına erisilgen.

Anaforalıq parallelizm.

Birewiń at mingizip,
Birewin ton jabasań.¹

Qatarlardıń basındaǵı «birewiń» sózi tákirarlanıp keliwi arqalı anaforalıq parallelizm jasalǵan. Sonday-aq, anaforalardıń izindegi «at mingizip», «ton jabasań» dizbekleri de mánilik jaqtan bir-birine parallel qoyılıp súwretlengen. Usınıń ózi shayır poeziyasındaǵı anaforalıq parallelizmnıń sheber qollanǵanlıǵınan dárek beredi.

Shayır poeziyasında bir qatardaǵı hár bir sózdin’ bir-birine parallel qoyılıwı, yaǵnıy, mánileri bir-birine jaqın sózlerdin’ beriliwi nátiyjesinde ritorikalıq parallelizm de qollanılǵan:

Sen de elmiseń, jurtpısań?
Túkimeseń, shaǵalmısań?
Ya gurtmısań?¹

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 146-бет

Ulıwma shayır lirikasında parallelizmlerdiń qosıqtıń mazmunın, sırtqı formasın támiyinleytuǵın ózine tán ózgerisleri sheberlik penen qollanılǵan.

Gradaciya lirikalıq shıǵarmada oy-pikir jelisiniń kúshli emocionallıq tásirshenlikke iye túrde beriwine úlken xızmet atqaradı. Sonıń ushın da kópshilik shayırlar lirikalıq qaharmannıń emociyaların (quwanıw, kúyiniw, qayǵılanıw, ǵázepleniw h.t.b.) kórkem obrazlı túrde jetkeriw ushın gradaciya usılınan paydalanadı.

Kúnxoja lirikalarındagǵı gradaciyalar tiykarınan lirikalıq qaharmannıń ishki sezimlerin, ruwhıy-psixologiyalıq halatın ele de kúsheytip súwretlew ushın qollanılǵan. Mısalı:

«Júzim sargıshlandı qayǵǵı-qapadan,
Ókpem hám qosıldı jabriw-japadan»
Árman menen óter boldım dunyadan,
Kelgenimshe ǵárip annam xosh endi.²

Mısaldaǵı dáslepki úsh qatarda berilgen oy-pikir kem-kemnen kúsheyip baradı. Lirikalıq qaharman óz anası menen xoshlasıw barısındaǵı dáslep «júzim sarg’aydı» metaforası arqalı qayǵılı turmısınıń aqibetin jetkeredi. Ekinshi qatarda bul súwretlew giperbolalıq súwretlew arqalı (ókpem hám osıldı jábiriw-japadan) onnan beter kúsheytiledi. Úshinshi qatarda lirikalıq qaharmannıń qayǵısı, qıyın turmısınıń aqibeti maksimal dárejege jetedi, yaǵnıy «Árman menen óter boldım dunyadan», dep eń aqırǵı úmitsizlik dárejesin súwretleydi. Usı sıyaqlı gradaciyalıq súwretlew usılı shayır poeziyasınıń tiykarın quraydı.

Bizge belgili gradaciyalardıń ádebiyattanıw iliminde eki túri qollanıladı: 1) Klimaks – yaǵnıy, oy-pikirdiń kem-kemnen, qatarma-qatar kúsheytilip súwretleniwi hám 2) antiklimaks – oy-pikir jemisiniń kem-kemnen páseńlep súwretlep beriliwi.

¹ Сонда, 111-бет

² Күнхожа Ибраһым улы. Қосықлар. Нөкіс, 1960, 49 -бет

Kúnxoja poeziyasında klimaks qubılısınıń oy-pikirdi ótkirlestiriwde gradaciyanıń jańa poetikalıq mazmun menen bayıtıwda qollanadı hám bul onıń individual jetiskenliginen hám kórkem izlenislerinen dárek beredi.

«Ólgen balıq» qosıǵında balıqtıń óliwine baylanıslı súwretlewde izbe-iz túrde kúsheytip súwretlep baradı.

«Miyi ketip shekesinen,
Jatqan eken júresinen,
Shanshqı tiyip jelkesinen
Ólgen eken usı balıq».¹

Kúnxoja lirikasında qollanılǵan gradaciyalardıń jáne bir ózgesheligi sonnan ibarat, qosıqta oy-pikirler qatarma-qatar háwijlendirilip berilmesten, bir qatardıń ózinde de qubılıs yaqı halat kúsheytilip barıladı. Mısalı:

Alla bizdi eńiretip, jılatıp,
Saw denemdi tespey zalım qanattı,
Qaysı eller, qaysı shahlar abattı,
Qulaq salıń bul sózime yaranlar.²

Mısalda birinshi qatarda «eńirenip», «jılattı» gradaciyları izbe-iz kúsheytiliwi menen birge keyingi qatarlarda jaǵdaydıń aqıbetiniń ele de jamanlasıwı «saw denemdi tespey zalım qanattı» dizbeginde beriledi. Al, úshinshi qatarda ritorikalıq soraw arqalı lirikalıq qaharmannıń ishki halatı súwretlenedi.

Shayır lirikasında antiklimaks usılı da ushıraydı.
Ketti ishken asıp bári uwanıp,
Otırǵanda bala-shaǵa shuwlaı'p,
Ǵamgun bolıp hám meleri jılasıp,
Otırǵanda ármandaman yaranlar.³

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықтар. Нөкіс, 1960, 134 -бет

² Сонда, 34-бет.

³ Сонда, 39-бет.

Mısalǵa alıńǵ'an qatarlarda aqırınan baslap joqarıǵa qaray bolıp jılısıp, hámmesi shuwlasıp otırǵanda ishken asım záhárge aylandı degen mazmun payda boladı'. Yaǵnıy, lirikalıq qaharmannıń ishken ası uwǵa aylanǵanday seziliwiniń sebebi balalarınıń anasınan ayırılıp, qıynalıp jasawı. Shayır usı pikirlerdi beriwde antiklimaks usılınan paydalanadı, yaǵnıy dáslepki qatarda maksimal dárejede berilgen pikir shıńı keyingi qatarlarda páseytilip beriledi.

Kúnxoja lirikası'nda tiykarınan gradaciyalar tek ǵana qaharmannıń psixologiyalıq halatın, yaki avtor niyetin sáwlelendiriwge qatnasıp qoymastan personajdıń portretin jasawda da qatnasadı:

«Kirpiksheshen kibi mennen jıyırılıp,
Mınaw júrmen búkireyip, iyirilip,
Arqam jawır boldı qaptan sıyrılıp,
Sózimnen bolmasa, kú'shim joq boyda».¹

Shayırdıń lirikalıq qaharmanı jámiyetтеgi qálegen qubılıslarǵa óziniń bahasın bere aladı. Ol insannıń jaslıq payıtın, kúsh-quwatqa tolǵan ájayı'p máwritlerin jańa teńewler hám mazmunlar menen bayıtıp súwretleydi.

«Biraz jıl kúyewlep barıp júrersen,
Qız waqtında eń ráhátin kórersen,
Uzatıp bir kúni alıp kelerseń,
Atań mal bergende jigirma beste».²

Lirikalıq personajlardıń jigirma beste shoqlıqları lirikalıq qaharman tilinen kem-kemnen kúsheytilip beriledi.

Ulıwma shayırdıń «Jigirma beste» qosıǵın oqıp qarasań, bastan-ayaq lirikalıq personajdıń halatına, is-háreketlerin sáwlelendiriw ushın gradaciyalardan paydalanadı.

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Косықлар, Нөкіс, 1960, 41-бет.

² Сонда, 58-бет.

Shayır Kúnxoja lirikasında qollanılğan gradacıyalar lirikalıq qaharmannıń hár qıylı emocionallıq halatların kórkem túrde beriw ushın qollanılğan. Onıń lirikalarında avtor jaratqan lirikalıq qaharman geyde filosof geyde ashıq, geyde músápir, geyde jas, geyde ġarrıǵa aylanıp qalǵan gradacıyalar mazmundı sáwlelendiriwge xizmet etken.

«Ritorikalıq soraw - kórkem shıǵarmalarda soraw gáp túrinde qurılğan, biraq juwap talap etilmeytuǵın sintaksislik usıl. Álbette, ádebiyattıń barlıq janrlarında ritorikalıq sorawlar jazıwshılar tárepinen shıǵarmanıń ta'sirshen'ligin ideyalıq ótkirlikti kúsheytiw ushın jedel qollanıladı».¹

Kúnxojanıń «Nege kerek?», Ájiniyazdıń «Bolur mı?», Berdaqtıń «Kim aytar?» redifli didaktikalıq qosıqlarında bir neshe temaǵa qurılğan tereń ritorikalıq sorawlarǵa keń jámáátke hám jeke adamǵa tereń oy saları sózsiz.

Shayırdıń «Kún qayda?», «Túye ekenseń», «Bolar ma eken?», «Qashan kórermen» qosıqları da lirikalıq qaharmannıń ruwxıy halatın sáwlelendiriwde ritorikalıq sorawlarǵa múrajáát etiliwi menen áhmiyetli.

Kúnxoja poeziyasınıń kórkemlik jaqtan eń bahalı ózgesheligi onıń tereń xalıqlıq xarakterı bolıp esaplanadı. Óziniń xalıqlıq ideyaların shayır xalıqqa jaqın túsinipler hám formalar menen bayan etedi. Onıń qosıqlarında hár bir ideya súwretleytuǵın obektleri boyınsha ǵana emes, al súwretlew usılları, tili boyınsha da xalıqqa jaqın hám ápiwayı, sózleri qısqa, sezimleri kúshli bolıp keledi.

Jumıstı etsem-de jetpedi qolım,
Baxtı ashılıp ónbey kóp júrgen jolım,
Qaltamda joq abbaz shayı bir pulım,
Bul dunyaǵa shıqqanımnan ne payda?

«Bolar ma eken?» qosıǵında:

¹ Ахметов С., Есенов Ш., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 1994, 178-бет.

Jetti jıllar júrgenlerdi,
Azap-aqıret kórgenlerdi,
Dushpanğa saray bergenlerdi,
Aytar kúnler bolar-ma eken?

Qáhári jaman ğazaptan,
Qutılınbas azaptan,
Miriimi joq insapsızdan,
Qutılar kún bolar-ma eken?¹

Kórip turğanımızday shayır óz zamanına, el basshılarına kózqarasların olardan qashan qutılıw múmkinligin ritorikalıq soraw taslap bildiredi.

Ulıwma shayır poeziyasında parallelizm, gradaciya hám ritorikalıq sorawlar shayırdıń kórkem dunyasınıń joqarı dárejede ekenliginen dárek beredi.

2.2. Kúnxoja lirikalarında mazmundı tereńlestiriwde antiteza hám inversiyanıń áhmiyeti.

Kúnxoja poeziyası dunyalıq qubılıslarğa, jámiyetlik ortalıqqa, filosofiyalıq hám didaktikalıq kózqarasların beriw sheberligi menen bahalı. Ol usı ideyalardıń beriliwinde stilistikalıq figuralardıń birinen esaplangan antitezalardan ónimli paydalanadı. Shayır poeziyasında antitezalar avtor ideyasınıń ótkirliginiń kúsheytiwinde, sonday-aq, kórkemliktiń, emocional tásirsheńliktiń támiyinleniwinde ózgeshe bir usıl sıpatında kórinedi. Bul bolsa shayırga tán keskin pikirlilikti júzege shıǵaradı.

Kúnxoja óz qosıqlarında adamlardıń minez-qulqın, normalar hám ruwxıy halatlarınan shıǵa otırıp, «jaqsı adam-jaman adam», «márt-námárt», «dos-dushpan», «dana nadan», «bar-joq», «ash-toq», «shadlı-qayǵılı», «bay-jarlı» hám taǵı da basqa qarama-qarsı sapalıq belgilerdi súwretleydi.

¹ Сонда, 44-бет.

Kúnxoja shıǵarmalarında qollanılǵan antitezalardı úyrene otırıp, olardı lingvistikalıq aspekte klassifikaciyalawdı maqsetke muwapıq dep taptıq hám bunday antitezalardı leksikalıq antitezalar, morfologiyalıq antitezalar hám sintaksislik antitezalar dep úshke bóldik.

1. **Leksikalıq antitezalar.** Shayır poeziyasında leksikalıq antitezalar tiykarınan basqa shayırlardıń lirikalarındaǵı sıyaqlı ekinshi yaki úshinshi qatarlarda emes, al shuwmaqta bir qatarda orın alıw menen áhmiyetli. Mısalı:

Jıyılıptı gúllán baqsı,
Kim jaman, kim jaqsı,
Jasawıllar bolıp saqshı,
Sınadı sonda bizlerdi.¹

Shayırdıń «Umitpaspan» qosıǵınan alınǵan bul mısalda ulıwma shuwmaqta ayılajaq oy-pikir, yaǵnıy Xiywa xannıń aldına jasawıllar tárepinen shaqırtılıp jıynalǵan shayır hám baqsılardıń kim ekenligi, dárejesi ekinshi qatardaǵı «jaman» hám «jaqsı» leksikalıq antitezaları menen anıqlastırılǵan. Lirikalıq qaharman óziniń dáwirge, siyasiy hám sociallıq turmısqa, Xiywa xanına hám onıń jalpıdaqlarına, sonday-aq, shayıırshılıqtıń haq jolına daq túsirip, onı óz maqsetleri halında paydalantıuǵın shayırsımaqlardı «jaqsı», «jaman» sózlerine shólkemlestiriwshi máni júklew arqalı jetkerip beredi.

Kúnxoja lirikalarında leksikalıq antitezalar kóbinese bir qatarda antonim sózlerdiń beriliwi arqalı jasaladı.

«Sońǵı» kúni keldi gezek,
Jaz kúnler hám boldı gúzek,
Boldım sonda jetim gójek,
Aq betimniń qashtı qanı».²

Shayır «jaz kúnleri» hám «gúzek» metaforaların bir-birine qarama-qarsı mániste qollanıw arqalı lirikalıq qaharmannıń ishki halatın, ishki dunyası

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. Нөкис, 1960, 84-бет.

² Сонда 85-бет.

menen ortalıqtıń tásirin, ózine unamaǵan jaǵdayda antitezalar járdeminde súwretleydi.

Sherttim duwtar, ayttım qosıq,
Kewilimde qaynap qosıq,
Tabılmadı hesh bir **doslıq**,
Kóbeydi kóptiń **dushpanı**.¹

Shayır doslıq túsinigine «dushpan» sózin qarama-qarsı qoyıp súwretlew arqalı qatarlar aralıq antitezalardı lirikalıq qaharmannıń ishki dunyası menen ırtqı dünya arasındadıǵı sáykesleniwin beriwde qollanadı.

«Bayǵa jaqsı, **jaman-ashqa**,
Ne qılaman azıwlını».²

Mısalǵa alınǵan qatarda bay-ash, jaqsı jaman antitezaları inversiyalıq usılda qollanılǵan.

2) **Morfologiyalıq antitezalar**. Shayır tárepinen qollanǵan antitezalar, lirikalıq qaharmannıń xarakterin jaratıwda tiykarǵı orın iyelegen jaǵdayları ushırasadı. Mısalı:

Baxıt kelse, razı bolayın,
Kelmese baq, bul júrgennen solayın,
Ózimnen úlkenniń tilin alayın,
Aqlı kamal aqlım az yaranlar.³

Qosıq shuwmaǵınıń aqırǵı qatarında orın alǵan «aqlıkamal» sózi aqıllı, jetilisken, kámil insańǵa beriletuǵın sıpat. Al, shayır sonday sheber tárizde oǵan qarama-qarsı «aqlım az» sóz dizbegin (sintaksislik antiteza) qoyıw arqalı morfologiyalıq hám sintaksislik antitezalardı birlestiredi hám jáne de olardı bir qatardıń ózinde qollanıw arqalı lirikalıq qaharmannıń xarakterin jaratadı. Yaǵnıy, ol lirikalıq qaharman ózi jeterli dárejede aqıllı, oqıǵan, tárbiyalı. Lekin, onıń bul oqımıslılıǵı sol dáwirde, sol payıtta oǵan hesh qanday payda

¹ Сонда, 85-бет.

² Сонда, 65-бет.

³ Сонда, 40-бет.

keltirmeydi. Onıń aqlı kámilliniń hesh qanday paydası joq. Yáǵnıy, átirapındaǵılar onı qádirlew, bahalaw dárejesine iye emes. Sonlıqtan, lirikalıq qaharmangá basqalar (epitet) tárepinen berilgen «aqlı az» bahasında ol ózin ayawsız kritikalaw arqalı, qorıqpastan beredi. Shayır lirikalıq qaharmanına bergen bul baha onıń adamgershilik sıpatın kemistip turǵan joq, kerisinshe onı ústem tárepin tereń túsingen, dunyanı ańlaǵan adam, filosofiya sıpatında bahalawǵa múmkinshilik tuwdırıp tur.

Sintaksislik antitezalar. Shayır poeziyasında sintaksislik antitezalar sóz dizbegi, inversiyaǵa ushıraǵan gáplik konstrukciyalardıń mánileriniń qarama-qarsı qoyılıwı arqalı qollanılǵanın kóremiz.

«Qosılısıp qushaqların ashqanda,
Dushpanına uwlı záhár shashqanda,
Zalımlardan ayra túsip qashqanda,
Ada bolmas isler boldı náyleyin».¹

Qosıq qatarlarında sintaksislik antitezalar juwmaqlanǵan oy-pikirdi sáwlelendiriwshi gáplik konstrukciya negizinde berilip, birinshi qatardaǵı quwanıshtı, saǵınıshtı, bir-birewge jetisiwdi ańlatqan gáp ekinshi qatarda «dushpanına uwlı záhár shashqanda» gálik konstrukciyası mazmunına qarama-qarsı mazmunǵa iye bolıp tur. Shayırdıń sheberligi sonda bir-birine qarama-qarsı mazmun hám túsiniklerdi lirikalıq qaharmannıń xarakterin jaratıwda qollanǵan.

Usı sıyaqlı leksikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik antitezalar Ku'nxoja lirikalarında tek ǵana qosıqtıń mazmunın emes, sırtqı formasın shólkemlestiriwgede qatnasadı.

1. Antonimler arqalı antiteza usılınıń jasalıwı. Kúnxoja poeziyasında antonim sózler arqalı antiteza usılınıń jasalıwı kóplep ushırasadı.

«Xalıqtıń arın arlamasa,
Barı-jóǵın barlamasa,

^{1 1} Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. Нөкіс, 1960, 70-бет

Ash hám toqqa qaramasa,

Awan basshı nege kerek?».¹

2. Qarama-qarsı túsınıkler arqalı súwretlengen antitezalar:

«Árman menen **ya ótermen, wótpespen**,

Ólsem de xorlıqtı umıtıp ketpespen».²

Lirikalıq qaharman bul dunyadan shadlı ármanda wótetuǵın, yaki aldında jarıq kúnlerdiń keletuǵının boljap, itimallı túrde bul túsınıklerdi qollanadı.

Sonday-aq shayır poeziyasında hár túrli sóz shaqaplarınan jasalǵan antitezalar ushırasadı.

1. Kelbetliktiń qosımtalı túrinen hám tanılaq+kelbetlik jasalǵan antitezalar: «ármanlı adamnıń reńi joq bolar,

Ármansız quwanışlı hám de shoq bolar».³

2. Kómekshi atawışlardan jasalǵan antitezalar: Aldı-artına qaramaǵan.

3. Substantivlesken kelbetlik ha'm kelbetliklerden jasalǵan antitezalar:

Bayqsı, jaman-ashqa,

Ne qılaman azıwlını?⁴

Antitezalardıń usınday quramalı úlgielerin ushıratıwǵa boladı. Demek, hár biriniń qollanıw halatları shıǵarma mazmunın bayıtıwda belgili.

Kúnxoja poeziyasında ó biyasında inversiyalar da qosıqtıń tásirsheńligin arttırwda, lirikalıq qaharmannıń sezimlerin ele de tereńlestirip beriwde ónimli qollanılǵan. Inversiyanıń ulıwma túrkiy xalıqlarǵa ortaq bolǵan sintaksislik inversiyaları keń qollanǵanlıǵın kóremiz. Qosıqtıń bántlik dúzilisinde qollanatuǵın sintaksislik inversiyalar bir qatardıń inversiyaǵa ushırawı, úsh qatardıń inversiyaǵa ushırawı, bir bánttiń tolıq inversiyaǵa ushırawı, jup qatarlardıń inversiyaǵa ushırawı negizinde Kúnxoja poeziyasında ushırasadı.

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. Нөкис, 1960, 96-бет

² Сонда, 100-бет.

³ Сонда, 105-бет.

⁴ Сонда, 65-бет.

Úsh qatarlı inversiyalar. Shayır poeziyasında bánttegi qálegen úsh qatardaǵı gáptiń inversiyǵa ushırawınan payda boladı. Mısalı:

Sózimdi tıńlań halayıq,
Usıma bizge ılayıq,
Ortaǵa sózdi salayıq,
Árman menen jarımadım.¹

Bunda dáslepki úsh qatardaǵı gáp aǵzaları óz orın tártibin ózgertiw arqalı inversiya payda bolǵan. Eger inversiyasız, qosıq qatarın ápiwayı jay gáp túrinde jayıp taslaytuǵın bolsaq, tómendegidey, tásiiri tómén qatarlar payda boladı: «Xalayıq sózimdi tıńlań, Bizge usı ılayıq pa, sózdi ortaǵa salayıq: Al, shayır qosıqta birinshi qatarda qaratpa aǵzalı gápti aqırına shıǵarıw arqalı, ekinshi qatarda bolsa, «bizge» tolıqlawıshın ortaǵa, al «usı» almasıǵın soraw janapayı menen qatar qollanıp, gáp basına shıǵarıw arqalı, úshinshi qatarda máni tuwra tolıqlawıshıtı ortaǵa, al qıya tolıqlawıshıtı qatar basına shıǵarıp, ekewiniń ornın almasıw arqalı qosıqtıń tásirshenligine erisken.

Eki qatarlı inversiyalar.

Ettim sabır haq isine,
Untaldım azıw tisime,
Zalım móhimniń isine,
Ózim ólmey darımadım.²

Mısalda dáslepki eki qatarda bayanlawıshlar Qatar basına shıǵarılıwı arqalı qosıq ózgeshe oqılıw intonaciyasın payda etedi.

Kúnxoja poeziyasında tórt qatardıń hár birinde inversiyaǵa ushırıp qollanıw ózgesheligi shayırdıń kórkemlik izlenislerinen dárek beredi.

«Shıqqan sharıqlap aspanǵa,
Urǵan tayınbay dushpanǵa,
Íshin toltırıp pushpanǵa,

¹ Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. Нөкис, 1960, 102-бет

² Сонда, 102-бет.

Márt ġayratlar kerek maġan».¹

Alınğan qosıq qatarlarında inversiyaġa ushırağan sózler (bayanlawıshlar) qollanıw ornına qaray úsh qatarda birdey dúzilisinen ózgeshelik penen qollanılğan. İnversiyalar qosıqtıń sırtqı formasın, yaġnıy, ırġaq hám uyqastı támiyinlewde de shayır poeziyasında keńnen qollanıladı. Mısalı:

Bala-shaġam bolsa, hámmeleleri jas,
Kiyerge kiyimi joq, bolsa jalańash,
Satarġa malıń joq hám de bolsań ash,
Olarġa tamaqtı qaydan bereseń.²

Mısaldaġı dáslepki úsh qatardaġı «jas», jalańash, «ash» sózlerindegi uyqastırıwshı sóz hám buwınlar inversiyaġa ushırap qatar aqırında qollanıw arqalı uyqastı payda etken hám sonıń saldarınan, qosıq oqılġanda bir tegis intonaciya menen oqıladı.

Qol sozıp ushqan quslarġa,
Salqın túsip jazlarġa,
Ilaq taslaydı qızlarġa,
Kewli ósip bay balası.³

Bul mısalda tórt qatar da inversiyaġa ushırağan. Tiykarınan intonaciyalıq tásirsheńlikti payda etken. Shayırdıń inversiyanı bulay qollanıwı, onıń uyqas tańlawdaġı sheberliklerinen dárek beredi.

Qullası, Kúnxoja poeziyasında inversiya qosıqtıń mazmunın shólkemlestiriwge, tásirsheńligin arttırıwġa xizmet etilip qoymastan, onıń ırġaq, uyqas birlikleriniń nátiyjesinde shólkemlesetuġın kompoziciyalıq pútinligin támiyinlewge de xizmet etetuġını málim boldı. Al, olardıń qosıqtıń 1-2 qatarlarınan, geyde 3-4-qatarlarında sonday-aq tutas shuwmaqlarda da ushırağan halatların kórip shıqtıq

¹ 121-122-бетлер

² Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. Нөкис, 1960, 77-бет

³ Сонда, 76-бет.

Juwmaq

XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetlerin izertlegen alım Q.Járimbetov bul dáwir ádebiyatı haqqında bılay degen edi. «Házirgi dáwirge shekem qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı, sonıń ishinde klassikalıq lirikası hár qıylı aspektlerde izertlendi hám izertlenilmekte. Eń baslısı ol poeziya, ádebiyat miyras baǵdarında jemisli izertlendi. Atap aytqanda, birinshi darekler jıynaldı, kórkem tekstler baspadan shıǵarıldı, olar tekstologiyalıq hám tariyxıy-filosofiyalıq islewden ótip xronologiyalıq tártipke salındı»¹ - dep orınlı aytqanıday, shınında da Kúnxoja İbrayım ulı dóretiwshiligi de sol baǵdarda úyrenilip kelindi. Sonlıqtan, biziń bul pitkeriw qánigelik jumısıımız olardan pútkilley basqasha bolıp shayır shıǵarmalarına jańasha qatnas jasap úyreniw, izertlew arqalı tómendegishe juwmaqlarǵa keldik:

1. Hár qanday talant iyesi óz dáwiriniń turmıs shınılıǵın sáwlelendiriw ózgesheligine qaray bahalanılsa, bul tárepinen Kúnxoja İbrayım ulı da óz gezeginde xalqımızdıń milliy turmısın, ótmishtegi qıyın jaǵdayların real súwretlep kórkem boyawlar menen jetkergen talant iyesi.

2. Kúnxoja lirikasında kórkemlew quralları hám usılların úyreniwde dáslep teoriyalıq pikirlerge súyengen halda qatnas jasaldı.

Kúnxoja shıǵarmalarında kórkemlew qurallarınıń mazmunın bayıtıwda áhmiyeti ashıp berildi. Olar kórkem súwretlewde troplar mısasında dálillenedi. Metaforalardı qollanıw barısında ózinshelikleri (tábiyat kórinislerine adamǵa tán sıpatlardı kóshiriw arqalı, jansız zatlardı, abstrakt túsiniklerdi h.t.b.) atap ótildi. Metonimiyalardıń da bir neshe túrleriniń qollanıw halatları Ájiniyaz, Berdaq shıǵarmaları menen salıstırılıp ótildi.

6. Shayır lirikalarında epitet hám teńewlerdiń de ózinshe sheberlik penen qollana alıw tárepleri ashıp berildi.

¹ Жәрімбетов Қ. XIX ғәсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004, 3-бет.

Reńdi bildiriwshi, adamnıń psixologiyalıq halatların, haywanat hám qubılıslarǵa baylanıslı epitetlerdiń hár qıylı mazmunda isletiliwi, teńewlerdiń de stillik sheberlikler menen qollanılǵanı dáliyllenildi.

7. Kórkemlew qurallarınıń kórkem súwretlew usıllarınıń ózgesheligi anıqlanıp troplar tiykarınan obrazlı súwretlew quralı bolsa, figuralar (súwretlew usılları) lirikalıq mazmundı kúsheytiwge qatnasıwshı kórkem sózlerdi qáytip qollanıw sapasında kórinetuǵını mısallar menen kórsetildi.

8. Kúnxoja shıǵarmalarında kórkem súwretlew usıllarınıń mazmun hám formanı shólkemlestiriwdegi áhmiyetine toqtalıp, olar óz aldına parallelizm hám gradaciyalardıń qollanılıwı menen ashıp beriledi.

9. Mazmundı tereńlestiriwde shayırdıń kóbirek dıqqat bólgен antiteza hám inversiyalardıń qollanılıw máseleleri úyrenildi.

Sebebi, búgingi kúnge shekemgi kópshilik miynetlerde, ayrım maqalalarda shayır lirikalarında kórkemlew qurallarınıń ayrım túrleri ǵana úyrenilip, ol usıllar ele úyrenilmey turǵanın ańladıq.

10. Kúnxoja qaraqalpaq xalqınıń belgili klassik shayırı. Onıń lirikasında kórkemlew quralları hám usılların úyreniwde úlken másele. Lekin, biz bul pitkeriw jumisimizda olardı tolıq úyrenip shıqtıq degennen awlaqpız. Ele shayır lirikasınıń poetikasın úyreniwde kóplegen izertlewler talap etip turǵan tárepleri kóp. Al, biziń jumısımız keleshekte qaraqalpaq ádebiyatı poetikasın úyreniwge azı-kem úles boladı degen úmittemiz.

Paydalanilgan ádebiyatlar dizimi

Bashl ádebiyatlar

1. Karimov I. A. Tariyxiy xotirasiz kelajak yoq. T. 1998, 7-31 b
2. Каримов И.А. Жоқары мәнәўият-жеңилмес куш.-Т:«Манавият», 2008.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод арзуси. Тошкент, Шарқ, 1999.
4. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи.// Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
5. Mirziyoev Sh. Buyuk kelajagimizni mard olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. “Ўzbekiston” NMIU-2017.
6. Ўzbekiston respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy tálim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari tuğrisida”gi №2909-sonli Qarori

Tiykargı ádebiyatlar

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение, Москва, Просвещение, 1979.
2. Ахметов С. Әдебияттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги. Н, Қарақалпақстан, 1972.
3. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебияттаныў, Н, Қарақалпақстан, 1987.
4. Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, Қарақалпақстан 1977.
5. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы. Нөкис, «Билим», 1999.

6. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 2000 й.
7. Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1987.
8. Гаррыев Б.Г. Мағтымгулы. Ашгабат, Ылым, 1975.
9. Генжемуратов Б. Өжинияз лирикасы поэтикасы. Н, «Билим» 1997.
10. Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.
11. Жамал Камал. Лирик шъерият. Тошкент, «Фан», 1986.
12. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.
13. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлері хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004.
14. Иззат Султан. Адабиёт назарияси. Тошкент, Ўқитувчи, 1980.
15. Исмайлов Б. Күнхожаның өмири хәм творчествосы. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1961.
16. Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкис, 1960.
17. Күнхожа «Ел менен». Нөкис, Қарақалпақстан, 1989.
18. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, Мектеп, 1982.
19. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1988.
20. Кәримов Ә. Әдебиятымыздың гейпара мәселелері. Нөкис, Қарақалпақстан, 1988.
21. Қурбанбаев К. Кеўил кеўилден суў ишер. Нөкис, Қарақалпақстан, 1991.
22. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва, Советское энциклопедия, 1966.
23. Мақсетов Қ. Фольклор хәм әдебият. Нөкис, Қарақалпақстан, 1975.
24. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1979.
25. Матекеев С. Өтештиң шайырлық шеберлиги. Нөкис, Қарақалпақстан, 2009.

26. Мәмбетов К. Әдебиет теориясы. Нөкис, Билим, 1995.
27. Мәмбетов К. Әжинияз. Нөкис, Билим, 1994.
28. Муратбаев Қ. Қарақалпақ поэзиясының қосық құрылысы. Н, 1977.
29. Муртазаев А. Шайырдың мухаббаты. Н, Қарақалпақстан, 1988.
30. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. Нөкис, Билим, 2004.
31. Пахратдинов Ә. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, Билим, 1996.
32. Сағыйтов И. Сахра бүлбили. Нөкис, Қарақалпақстан, 1978.
33. Селиванов Ф.М. Поэтика былин. Москва, Изд. МГУ, 1977.
34. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва, 1976.
35. Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. Нөкис, Билим, 2009.
36. Худайбергенов К. Мирозрение Бердаха.Н, Каракалпакстан, 1987.
37. Худайбергенов К. Лирика хәм өмир. Нөкис, Қарақалпақстан, 1971.